

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

ODSJEK ZA POVIJEST

Ivana Sabljak

ZAGREBAČKE KULTURNE PRILIKE U DOBA DIKTATURE
KRALJA ALEKSANDRA

Diplomski rad

Mentor: dr. sc. Ivo Banac

Zagreb, 2014.

SADRŽAJ:

1. UVOD	2
2. OSVRT NA KORIŠTENU LITERATURU I IZVORE	4
3. OBILJEŽJA DIKTATURE KRALJA ALEKSANDRA	7
3.1. Zakonska obilježja	8
3.2. Ideologija integralnog jugoslavenstva	9
4. SREDSTVA KONTROLE KULTURNE PROIZVODNJE	12
5. ZAGREBAČKE KULTURNE PRILIKE 1929. – 1932.	15
5.1. Tisak	15
5.1.1. Stranačka glasila	19
5.1.2. Informativni tisak	25
5.1.3. Književni časopisi	27
5.2. Kazalište	31
5.3. Film	36
5.4. Državni praznici i kulturne manifestacije	40
6. ZAKLJUČAK	44
7. SUMMARY	46
8. BIBLIOGRAFIJA	47

1. UVOD

Od dana ujedinjenja Države Slovenaca, Hrvata i Srba s Kraljevinom Srbijom, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca bila je suočena s nacionalnom, kulturnom i vjerskom heterogenošću. Logična posljedica takvog stanja u državi bio je konstantni sukob oko nacionalnog pitanja i različiti načini rješavanja tog pitanja. Političke stranke su imale previše različite programe da bi bilo moguće naći zajednički jezik - zalaganja za centralizam na jednoj i federalizam na drugoj strani nisu mogla dovesti niti do kakvog kompromisa, što je dodatno onemogućavalo konstruktivan parlamentarni život ove ustavne i parlamentarne monarhije. Parlamentarizam je doživio svoj potpuni krah 20. lipnja 1928. godine kada je u Narodnoj skupštini u Beogradu izvršen atentat na predstavnike Hrvatske seljačke stranke¹. Deset godina negiranja nacionalnih, povijesnih i kulturnih različitosti naroda koji su sa svojim različitim tradicijama tvorili Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca i od kojih se pokušavala stvoriti jedna nacija imalo je za posljedicu državnu krizu, koju je kralj Aleksandar Karađorđević odlučio riješiti proglašenjem diktature 6. siječnja 1929. godine.

Diktatura kralja Aleksandra bila je autoritarna diktatura. Ona se u političkoj teoriji definira kao vladavina jedne ili više osoba koje monopoliziraju svu vlast u državi bez izvanjskih ograničenja. Ukida se opozicija, politički i društveni pluralizam i sloboda medija, a pravna država se zamjenjuje političkom. Autoritarna diktatura se zadovoljava političkom kontrolom države bez namjere da ovlada cjelokupnim društvenim i kulturnim životom zajednice.² Važno obilježje autoritarne diktature, kojim se razlikuje od totalitarne, je to da je ona ograničena zakonima.³ Osim zakonima, diktatura kralja Aleksandra bila je definirana i propisanom državnom ideologijom integralnog jugoslavenstva.

Istraživačko pitanje na koje ovaj rad želi dati odgovor je kako su zakoni doneseni odmah po proglašenju diktature i propisana državna ideologija integralnog jugoslavenstva utjecali na kulturnu proizvodnju grada Zagreba koji je u to vrijeme bio jedno od kulturnih središta Kraljevine te središte oporbe šestosiječanjskom režimu. Ovo pitanje se može istraživati u tri različita pravca s obzirom na odnos zakonskih odredbi i ideologije prema različitim područjima kulture. Možemo promatrati instrumentaliziranu kulturu, kulturu koja je

¹ dalje: HSS

² Tihomir Cipek, „Stoljeće diktatura u Hrvatskoj,“ u: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, ur. Ljubomir Antić (Zagreb: Matica hrvatska, 2006), 284-285.

³ Hannah Arendt, *Politički eseji* (Zagreb, 1996), 14.

bila apolitična i u koju vlast nije intervenirala, te kulturu koja je bila oporbena, odnosno koja je bila u opreci prema instrumentaliziranoj i zbog toga na udaru cenzure i zabrana. Rad će proučavati treći pravac i pokušati pokazati koje kulturne pojave u gradu Zagrebu nisu bile u skladu s onim što je režim propisivao.

Cilj rada je na temelju dostupne literature i arhivske građe pokazati da je kulturni život grada Zagreba u razdoblju diktature kralja Aleksandra bio ograničen u onoj količini koliko su to propisivali zakoni i ideologija koji su legitimirali diktaturu. Sve ono što je bilo prisutno u dnevnim i tjednim tiskovinama, književnim časopisima, kazalištu i filmu, te se manifestiralo za državnih praznika i kulturnih događanja, a nije bilo u skladu s onim što je propisivao režim, našlo se na udaru cenzure ili zabrane. Kultura je odlično sredstvo političke propagande, kako režimske, tako i oporbene (a Zagreb joj je svakako bio jedno od žarišta), te joj je iz tog razloga posvećena posebna pažnja vlasti.

Rad će se ograničiti na razdoblje diktature od njenog proglašenja 6. siječnja 1929. godine do kraja 1932. godine, odnosno do Zagrebačkih punktacija, iako je ona trajala i poslije atentata na kralja Aleksandra 9. listopada 1934. godine. Razlog leži u činjenici da je režim diktature s vremenom sve više slabio - od početnih rigoroznih zakona donesenih odmah po proglašenju diktature, preko Oktroiranog ustava, pa do Zagrebačkih punktacija koje su pokazale otvoreno nepovjerenje u njega. Paralelno sa slabljenjem režima, slabio je i njegov utjecaj u područje kulture.

Problem utjecaja diktature kralja Aleksandra na kulturnu proizvodnju grada Zagreba do sada nije naišao na odjek u hrvatskoj historiografiji. Općenito gledajući, međuratno razdoblje hrvatske povijesti i povijesti grada Zagreba nije pobudilo veći interes hrvatskih povjesničara, osim kada govorimo o proučavanju političke povijesti i temama kao što su političke stranke i njihovi međuodnosi, problem Vidovdanskih ustava, političke ličnosti kao što su Stjepan Radić ili Svetozar Pribićević itd. Proučavanje kulturne povijesti je zanemarivano. Grad Zagreb kao središte kulturnog života Hrvatske u to vrijeme predstavlja idealan materijal za istraživanje, a ako tome dodamo da je bio i središte opozicije šestosiječanjskom režimu kao rezultat ćemo dobiti ne samo uvid u kulturnu proizvodnju, već i u to što je ona značila u političkom smislu.

2. OSVRT NA KORIŠTENU LITERATURU I IZVORE

Istraživanje teme započelo je prikupljanjem literature, a nastavljeno je radom na arhivskoj građi Hrvatskog državnog arhiva (HDA). Kako je zagrebački kulturni život u doba diktature kralja Aleksandra zanemarena tema hrvatske historiografije, ovaj se rad temelji na izvornoj arhivskoj građi. Nadopunjen je segmentima historiografskih djela koja su ili pokrila duži vremenski period, ili se bavila širom tematikom, ili se bavila određenom kulturnom pojavom, ali u dužem vremenskom razdoblju.

Za upoznavanje povijesnog konteksta u kojem se kreće ova tema poslužile su dvije monografije Ferde Čulinovića – *Dokumenti o Jugoslaviji i Jugoslavija između dva rata, svezak II.*, u kojima on iz pravno-političkog gledišta objašnjava zakonodavne akte donesene za vrijeme diktature, kao i obilježja i značenje Oktobranog ustava. Kratki pregled šestosiječanjske diktature daje i Ivo Goldstein u svojoj sintezi hrvatske povijesti *Hrvatska 1918.-2008.* Josip Horvat, kao suvremenik zbivanja i urednik *Jutarnjeg lista* za vrijeme diktature te pisac brojnih članaka unutar njega, iz prve ruke u svojem djelu *Živjeti u Hrvatskoj, zapisci iz nepovrata 1900-1941.* daje svoje gledište režima i života u Zagrebu. O ideologiji jugoslavenstva i integralnog jugoslavenstva piše Ivo Banac u svojoj knjizi *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, a istim pitanjem se bavi i niz povjesničara u zborniku radova *Yugoslavism. Histories of a Failed idea.* Srpska historiografija razdoblju diktature kralja Aleksandra pristupa detaljnije. Povjesničar i bivši profesor Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Todor Stojkov, bavi se u svojoj monografiji *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935.* striktno problematikom diktature kralja Aleksandra. Od novijih srpskih povjesničara koji se bave ovom tematikom koristan je rad Ivane Dobrivojević s beogradskog Instituta za savremenu istoriju. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935.*⁴ iscrpan je pregled režima šestosiječanjske diktature potkrijepljen mnogobrojnim izvorima Arhiva Jugoslavije i Arhiva SANU. Posebno korisno poglavlje je poglavlje o tisku i cenzuri. Kulturnom politikom Kraljevine Jugoslavije iscrpno se bavi srpski povjesničar Ljubodrag Dimić, koji je na toj tematici i doktorirao. Njegovo djelo u tri sveska *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941.* pruža uvid u odnos države prema kulturnoj proizvodnji, objašnjava povezanost kulture i režimske politike u smislu propagiranja ideologije, te daje pregršt informacija o raznim zakonima i uredbama vezanim uz film,

⁴ *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935.* nažalost nije dostupna u knjižnicama u Hrvatskoj, stoga se ovdje zahvaljujem autorici na ustupanju rada u elektroničkom obliku

Centralni presbiri, Ministarstvo prosvjete itd. Također je koristan i njegov članak *Integralno jugoslovenstvo i kultura*.

Poglavlja koja govore o stranačkim glasilima, informativnom tisku, književnim časopisima, kazalištu, filmu, državnim praznicima i kulturnim manifestacijama temeljena su najvećim dijelom na arhivskoj građi. Manji dio je nastao na temelju proučavanja literature. Kada govorimo o povijesti novinstva Hrvatske nezaobilazno je djelo već spomenutog Josipa Horvata *Povijest novinstva Hrvatske 1771.-1939*. Osim Horvata, poviješću hrvatskog novinarstva i novinstva bavio se Božidar Novak u *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Oba novinara i publicista temu novinstva za vrijeme kralja Aleksandra vežu uz problem cenzure i zabrana. Iscrpan pregled povijesti Hrvatskog narodnog kazališta, Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca, te Dramskog studija i Pučkog teatra dao je teatrolog Nikola Batušić u *Povijest hrvatskog kazališta*. Njegov stric, Slavko Batušić, također teatrolog, ali i književnik, publicist i redatelj, bavio se problemom cenzure i zabrana u članku *Zabranjivanje predstava i cenzura u Hrvatskom narodnom kazalištu*. Osim Slavka i Nikole Batušića poviješću Hrvatskog narodnog kazališta bavio se Pavao Cindrić u svojoj monografiji *Hrvatsko narodno kazalište 1894-1969*. O počecima i razvoju Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca pisao je Branko Hećimović, hrvatski književni povjesničar, u djelu *U zagrljaju kazališta*. Mladen Iveković se u svojoj knjizi *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945* dotakao rada Dramskog studija i Pučkog teatra. Neosporan autoritet kada govorimo o povijesti filma u Hrvatskoj je Ivo Škrabalo. On se u svojoj knjizi *101 godina filma u Hrvatskoj 1896-1997* kratko dotaknuo vremena diktature kralja Aleksandra i njene povezanosti s filmskom proizvodnjom, kao i Vjekoslav Majcen u knjizi *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*.

Narodne novine od 7. siječnja 1929. godine i Jutarnji list od 4. listopada 1929. godine bili su izvor za upoznavanje sa zakonskim aktima diktature.

Kako je problematika ovog rada, kao što je već naglašeno, zapostavljena u historiografiji, proučavanje literature zapravo je samo nadopuna istraživanju arhivske građe. Hrvatski državni arhiv pokazao se najplodonosnijim izvorom. U radu je korištena građa iz tri arhivska fonda – fondovi Savske banovine (Upravno odjeljenje i Odjeljenje za državnu zaštitu) i fond Državnog nadodvjetništva, te iz dvije zbirke - Cenzura i zabrana tiska 1913-1941. i ostavština Iljka Karamana⁵. Istraživanje fonda Savske banovine, odnosno njegovog

⁵ Iljko Karaman je poslije Drugog svjetskog rata radio u zagrebačkom tužilaštvu, te je skupljao dokumente o državnoj cenzuri između dva rata. Kristijan A. Nilsen, „Arhivska građa o šestojanuarskoj diktaturi u arhivima bivše Jugoslavije,“ u: *Arhiv* 2(2001), 263.

Upravnog odjeljenja, koji se sastoji od velikog broja pojedinačnih spisa, bilo je iscrpno i rezultiralo je relativno malim brojem onih spisa korisnih za ovaj rad. Radi se najviše o korespondenciji između Uprave policije Zagreb, Kraljevske banske uprave Savske banovine, velikog župana Zagrebačke oblasti i Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu. Predmeti korespondencije su proslava kraljevog rođendana, proslava rođendana njegovog sina i prijestolonasljednika Petra, proslava 1. maja, zabava Društva za podizanje spomenika kralju Tomislavu i slično, zatim izvješća o spornim filmovima i tiskovinama. Fond Savske banovine, Odjeljenja za državnu zaštitu, sadrži spise slične sadržine, između ostalog statističke podatke o filmovima, podatke o cenzuriranim i zabranjenim filmovima, izvješća o „separatističkim“ incidentima za vrijeme održavanja kazališnih predstava i kulturnih manifestacija itd. Za proučavanje odnosa režima prema tisku, kao najraširenijem i najpristupačnijem mediju tog vremena, poslužila je zbirka u kojoj se nalaze spisi o cenzuri i zabrani tiska. Osim saznanja o tome koje novine i koji časopisi su bili na udaru režima i radi kojih članaka, saznajemo ponešto i o kazališnim predstavama, filmovima i manifestacijama koji nisu bili u skladu s državnom ideologijom i zakonima, te je zbog toga izvještavanje o njima u tisku bilo ili cenzurirano ili zabranjeno. Posebno korisna je ostavština Iljka Karamana. U njoj se nalaze spisi vezani uz cenzuru i zabranu dnevnih tiskovina kao što je na primjer *Jutarnji list* ili tjednih kao što je bio Radićev *Dom*, te književnih časopisa *Književni život*, *Hrvatska revija* i *Književnik*. Zanimljivo je da proučavajući arhivsku građu nisam pronašla niti jedan dokument koji bi svjedočio o cenzuri ili zabrani nekog književnog djela domaćih autora. Razlog tome vjerojatno leži u činjenici da bi opseg cenzorskog posla bio prevelik za provjeru podobnosti svakog književnog djela koje se pojavilo za vrijeme diktature. Novine i časopisi su u prvom redu bili dostupniji širem građanstvu, pa je stoga bilo bitno da budu u skladu s državnom politikom, a s druge strane su zbog svoje sažetosti bili pogodni za pravovremenu cenzuru.

3. OBILJEŽJA DIKTATURE KRALJA ALEKSANDRA

Dana 7. siječnja u *Narodnim novinama* broj 6 osvanuo je proglas kralja Aleksandra Karađorđevića pod naslovom *Mome Dragom Narodu, Svim Srbima, Hrvatima i Slovencima*. Proglas je označio kraj parlamentarizma u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca i početak diktature. U njemu Aleksandar naglašava kako je nastupio „čas, kad između Naroda i Kralja ne može i ne sme više biti posrednika“, misleći pri tome na Narodnu skupštinu u Beogradu u kojoj je krvoproliće nad članovima HSS-a 20. lipnja 1928. godine „pokolebalo kod Naroda veru u korisnost te ustanove i dovelo do duhovnog rasula i narodnog razjedinjavanja“. Zbog tih razloga je raspušta. Istim proglasom kralj je ukinuo Vidovdanski ustav, dok je sve zakone ostavio na snazi dok se njegovim ukazom ne ukinu. Taj dan je formirana i nova vlada na čelu s generalom Petrom Živkovićem.⁶ Živković je bio osoba od punog kraljeva povjerenja i poslušni izvršitelj njegovih naredbi, te je kao takav bio podoban za predsjednika vlade. Ostatak Ministarskog savjeta činili su većinom dvorski pouzdanci.⁷

Prijelaz na režim diktature nije izazvao negodovanja većih razmjera. Parlamentarizam je bio kompromitiran konstantnim sukobima političkih stranaka, te su šire narodne mase vjerovala da će kralj Aleksandar preuzimanjem vlasti učiniti više po pitanju socijalnih i privrednih problema.⁸

Diktatura je imala oslonac i u inozemstvu. Velika Britanija i Francuska su bili najveći zagovornici novog režima jer su se pribojavale urušavanja Versajskog poretka ukoliko se Kraljevina SHS ne održi. Čehoslovačka, koja je uz Rumunjsku s Kraljevinom SHS bila u Maloj antanti, strepila je od restauracije Austro-Ugarske, te je također davala podršku kralju Aleksandru.⁹ Stajališta inozemstva najbolje je sažeo naslov u *Jutarnjem listu* od 7. siječnja – „senzacija u Londonu, zadovoljstvo u Parizu, simpatičan odjek u Berlinu“.¹⁰

⁶ Narodne novine, br. 6, 7.1.1929.

⁷ Ferdo Čulinović, *Jugoslavija između dva rata*, sv. 2 (Zagreb: 1961), 9.

⁸ Todor Stojkov, *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. (Beograd: Prosveta, 1969), 72.

⁹ Stojkov (1969), 22.

¹⁰ Jutarnji list, br. 6079, 7.1.1929.

3.1. Zakonska obilježja

Kralj Aleksandar nije odugovlačio s donošenjem zakona koji će odgovarati novom režimu. S obzirom da je većina zakona donesena istog dana kada je proglašena i diktatura, logično je zaključiti da se odluka o ukidanju parlamentarizma i uvođenju diktature nije javila preko noći.¹¹

Zakon o kraljevskoj vlasti i o vrhovnoj državnoj upravi definira Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca kao nasljednu monarhiju. Kralj je taj koji proglašava sve zakone, on imenuje predsjednika Vlade i sve njene članove koji su njemu odgovorni. Sudska vlast se vrši u kraljevo ime.¹² Ovim zakonom cijela je vlast u zemlji objedinjena u kraljevim rukama – zakonodavna, izvršna i sudska. Kralj je svima nadređen, a nikome odgovoran.

Prerađenim Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi iz 1921. godine uspostavljene su strože zakonske odredbe prema onima koji su smatrani protivnicima režima. Član 1. tog zakona navodi da se pod kaznenim djelom smatra „pisanje, izdavanje, štampanje, rasturanje: knjiga, novina, plakata ili objava“ kojima se potiče na nasilje prema državnim vlastima i ugrožava javni mir i javni poredak. Također je kažnjivo organiziranje ili članstvo u nekom udruženju koje propagira komunizam ili anarhizam. Članom 3. istog zakona zabranjuje se djelatnost svim udruženjima i političkim strankama koje propagiraju promjenu poretka u državi, kao i onima koje nose plemensko ili vjersko obilježje. Zabranjuju se zborovi, odnosno okupljanja bez prethodne najave policijskim vlastima, kao i iznošenje ikakvih znakova, zastava ili natpisa koji potiču na mijenjanje postojećeg poretka.¹³

Zakonom o izmjenama i dopunama zakona o štampi od 26. kolovoza 1925. godine zabranjuju se one tiskovine koje sadrže uvredu vladara i članova kraljevske obitelji, koje sadrže uvredu stranih državnih vladara, koje pozivaju građane na mijenjanje zemaljskih zakona i koje sadrže povredu javnog morala. Također se zabranjuju ako se njima izaziva mržnja protiv države kao cjeline, vjerski ili plemenski razdor, te ako sadrže uvredu ili klevetu protiv organa vlasti. Za povredu Zakona o štampi odgovaraju zajedno pisac, urednik, izdavač, tiskar i onaj koji tiskovine prodaje ili dijeli.¹⁴

¹¹ Više u: Stojkov (1969)

¹² Narodne novine, br. 6, 7. siječanj 1929.

¹³ Isto

¹⁴ Isto

Krajem 1929. godine donesen je Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja, kojim je definirano novo teritorijalno ustrojstvo i sam naziv države – Kraljevina Jugoslavija. Podjelom Kraljevine na 9 banovina grad Zagreb postaje sjedište Savske banovine.¹⁵ Ukidanjem srpskog, slovenskog i hrvatskog imena iz naziva države naglasilo se željeno jedinstvo države koje je bilo u skladu sa službenom ideologijom integralnog jugoslavenstva.

Ukidanjem parlamentarizma kraljevom proklamacijom od 6. siječnja 1929. godine i zabranom rada političkim strankama i udruženjima politički život u Kraljevini je zamro. Takva situacija izazivala je sve veće nezadovoljstvo u državi, čemu je dodatno pripomogao i sve izraženiji utjecaj svjetske gospodarske krize. Zakoni doneseni po proglašenju diktature ograničavali su i zabranjivali isticanje i propagiranje ikakvih nacionalnih i vjerskih posebnosti, koje je bilo teško zatomiti u državi s tri „plemena“. Zbog svih tih okolnosti kralj je bio primoran ublažiti svoj šestosiječanjski režim onim aktom koji bi, makar prividno, učinio Kraljevinu Jugoslaviju ustavnom monarhijom. Ustav je proklamirao 9. rujna 1931. godine riječima „s verom u boga i srećnu budućnost dajem Ustav Kraljevine Jugoslavije“¹⁶ čime je dao do znanja da je on još uvijek najbitniji faktor. U prilog tome ide i član 118. Ustava u kojem stoji da na snazi ostaju svi zakoni od 6. siječnja 1929. godine, osim Zakona o kraljevskoj vlasti i vrhovnoj državnoj upravi.¹⁷ Centralizam, državno i narodno jedinstvo i dalje su ostali glavne paradigme državne ideologije.

3.2. Ideologija integralnog jugoslavenstva

Ideja o ujedinjenju Južnih Slavena javila se u 19. stoljeću među hrvatskim intelektualcima. Oni su u to vrijeme pojačane mađarizacije, protiv koje su se borili, na temelju kulturnih i lingvističkih sličnosti Hrvata, Srba, Slovenaca i Bugara vidjeli mogućnost njihova ujedinjenja pod neutralnim ilirskim imenom. Južnoslavensko ujedinjenje provelo bi se unutar federativne Habsburške monarhije, gdje bi Južni Slaveni imali širu samostalnost pod hrvatskim vodstvom. Tridesetak godina kasnije ilirizam dobiva novo, iako slično ruho – pod jugoslavenskim imenom. Ideju jugoslavenstva i dalje promiče inteligencija, u prvom redu

¹⁵ Jutarnji list, br. 6346, 4.10.1929.

¹⁶ Ferdo Čulinović, *Dokumenti o Jugoslaviji* (Zagreb: Školska knjiga, 1968), 301.

¹⁷ Čulinović (1961), 32.

Josip Juraj Strossmayer i Franjo Rački. Kao i Ilirci i oni vide zajednicu južnoslavenskih naroda unutar preuređene Habsburške monarhije, ali s konačnim ciljem ujedinjenja s Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom. Nova državna zajednica zasnivala bi se na potpunoj ravnopravnosti naroda koji je sačinjavaju. U isto vrijeme, Srbi su razvijali svoju suvremenu nacionalnu ideologiju na temelju definicije Vuka Karadžića, koji je smatrao da su Srbi svi oni koji govore štokavskim narječjem, što joj je dalo obilježje integralne ideologije i ideologije velikosrpskog ujedinjenja. Nakon sloma režima bana Khuena Hedervarya koji je provodio nasilnu mađarizaciju za vrijeme svog banovanja, nakon krize dualizma unutar Habsburške monarhije i nakon dolaska Karađorđevića na vlast u Srbiji, dolazi do jačanja ideje o ujedinjenju Južnih Slavena, ali ovog puta izvan Monarhije. Ideju hrvatsko-srpskog narodnog jedinstva promiče novostvorena Hrvatsko-srpska koalicija na čelu s Franom Supilom. Nakon dolaska Svetozara Pribićevića iz Srpske samostalne stranke na čelo koalicije, ona sve više promiče ideju integralnog i unitarnog jugoslavenstva koja negira odvojene nacije Slovenaca, Hrvata i Srba i traži zamjenu tih nacija jednom južnoslavenskom. Bitno je naglasiti da je jugoslavenstvo imalo drugačije značenje za Srbe i Hrvate. Dok su Hrvati u jugoslavenstvu vidjeli poštivanje državnosti svake od nacija koje tvore jugoslavensku državu, Srbi su u njoj vidjeli sredstvo i mogućnost integracije svoje nacije.¹⁸

Ideologija integralnog jugoslavenstva za vrijeme diktature kralja Aleksandra postaje službenom državnom ideologijom. Državno i narodno jedinstvo i njihovo očuvanje za kralja postaju „sveta dužnost“.¹⁹ Sredstva očuvanja u prvom su redu zakonodavni akti, kao što su Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi kojim se zabranjuje djelatnost udruženjima koja nose plemensko ili vjersko obilježje, Zakon o štampi kojim se zabranjuje pisanje koje izaziva mržnju protiv države kao cjeline i plemenski razdor i konačno Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine na upravna područja kojim Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca postaje Kraljevina Jugoslavija. Predsjednik vlade Petar Živković promjenu imena Kraljevine je objasnio riječima da se „neminovno nametnula potreba, da se u službenom nazivu Kraljevine manifestira puno državno i narodno jedinstvo“, te da takav naziv „simbolički izražava ideju pune jednakosti, ravnopravnosti i bratstva nas Slavena na jugu – Srba, Hrvata i Slovenaca“.²⁰ Istog dana kada je proglašen Zakon o nazivu i podjeli Kraljevine izdana je naredba o zastavama kojom je dopušteno isticanje samo državne zastave. Također je donesena

¹⁸ O razvoju jugoslavenske ideje u: Ivo Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji* (Zagreb: Durieux, 1995), 54-87; Dejan Đokić, ur., *Yugoslavinism. Histories of Failed idea 1918-1992*. (London: 2003).

¹⁹ Narodne novine, br. 6, 7.1.1929.

²⁰ Jutarnji list, br. 6346, 4.10.1929.

odluka o ukidanju društava i ustanova koje nose plemensko ime i koje rade u suprotnosti s državnim i narodnim jedinstvom.²¹

Službenu objavu ideologija integralnog jugoslavenstva dobila je u vidu deklaracije koju je donio Ministarski savjet na svojoj sjednici održanoj 4. srpnja 1930. godine na Bledu. U njoj stoji da je „etnički i etički smisao povijesnog i nacionalnog razvoja definitivno određen imenom Kraljevine“ i da „poštivanje imena i tradicije mora služiti razvijanju nacionalne sinteze jedinstva“.²²

Veliku ulogu u učvršćivanju službene ideologije imala je propaganda. Organizirane su poklonstvene deputacije kralju, razni skupovi i zborovi na kojima se veličalo jedinstvo i podrška režimu. Narod je trebao gorljivo prihvatiti jugoslavensku ideju i aktivno sudjelovati u državnim manifestacijama.²³

²¹ Čulinović (1961), 14.

²² Ljubodrag Dimić, „Integralno jugoslovenstvo i kultura,“ u: *Dijalog povjesničara – istoričara 3* (Zagreb, 2001), 341.

²³ Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006), 30.

4. SREDSTVA KONTROLE KULTURNE PROIZVODNJE

Ministar prosvjete Kraljevine Jugoslavije Božidar Maksimović na jednoj od sjednica vlade izjavio da je od dana ujedinjenja postojala „težnja za stvaranjem plemenskih intelektualnih centara, koji u krajnjoj liniji vode duhovnom i političkom trijalizmu, umesto da dejstvo prosvetne akcije bude upravno suprotno“ i da je zadatak njegovog ministarstva „nastojati da se takav rad korigira i uputi pravilnim razvojem“.²⁴ Riječi ministra Maksimovića nisu bile obična fraza u to vrijeme. Nacionalna i vjerska različitost i različitost političkih stavova uvjetovali su i različita djelovanja u području kulture. Stvaranje jedinstvene jugoslavenske kulture bio je imperativ koji je režim postavio i nakanio ostvariti posredstvom zakona i propagande, ali i cenzurom i zabranama.

Zakon o uređenju državne uprave od 31. ožujka 1929. godine imao je zadatak osigurati pravnu sigurnost i poredak, jer je državna uprava bilo sredstvo provođenja režima diktature u život. Tim zakonom su određeni i poslovi Ministarstva prosvjete unutar kojeg se uredbom od 26. srpnja 1929. godine nalazio između ostalih i Odsjek za umjetnost i književnost. Odsjek je pod svojom nadležnošću imao kazališta, glumačke škole, glazbene škole i akademije, vodio je evidenciju književnika, književnih društava, književnih večeri, koncerata, nadzirao je kinematografiju i sve ostalo što je imalo veze s umjetničkim stvaranjem.²⁵ Takvo unutarnje uređenje Ministarstva prosvjete imalo je za cilj nadzor i kontrolu kulturnog života čitave Kraljevine te je dopuštalo intervenciju države u sferu kulture.

Alati za apsolutno interveniranje države u područje kulture i umjetnosti bili su cenzure i zabrane. Cenzuru je provodilo nekoliko institucija državne vlasti. Pod nadzorom Odjeljenja za državnu zaštitu cenzorski posao su vršili državni tužitelji i policijski službenici vodeći se zakonima donesenim nakon 6. siječnja.²⁶ Koliko je bila razvijena mreža nadzora nad za režim nepodobnim pojavama u Zagrebu govori činjenica da su čak i poštanski službenici bili upoznati sa spiskom zabranjenih novina i časopisa, te su u slučaju pronalaska istih dužni javiti se nadležnoj policijskoj vlasti.²⁷ U travnju 1929. godine na inicijativu dr. Milivoja

²⁴ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Prvi deo: Društvo i država* (Beograd: Stubovi kulture, 1996), 175, 178.

²⁵ Isto, 248.

²⁶ Vidi str. 9

²⁷ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. broj 9350 Pov.1929. Predmet: Hrvatski list and Danica, Zagreb, 13. jula 1929.

Dežmana,²⁸ člana savjetodavnog zakonodavnog vijeća, osnovan je Centralni presbiro Predsjedništva Ministarskog savjeta u Beogradu s ciljem lakše cenzure, propagande, plasiranja informacija i nadzora nad pisanjem tiska. Bila je to jedna od prvih ustanova obavještajne i propagandne službe te vrste u čitavoj Europi sa zadatkom kontrole domaćeg i inozemnog tiska, domaćih i nekih inozemnih radio stanica, kazališta i filma.²⁹ S radom je započeo tek u šestom mjesecu iste godine, i to njegovo informativno odjeljenje, koje je po navodu *Jutarnjeg lista* „od najveće važnosti za vanjsku i unutrašnju politiku, kao i za našu nacionalnu propagandu“.³⁰ Od 1931. godine Centralni presbiro je u svom djelokrugu imao Ministarstvo prosvjete, akademije, sveučilišta, muzeje, kazališta, umjetnička društva, knjižnice, radio stanice i tisak, čime je obuhvatio gotovo sva područja kulturnog djelovanja.³¹ Osim kontrole navedenog Presbiro je vrlo često diktirao i što se treba i mora pisati, govoriti, prikazati³² – sve u skladu s državnom ideologijom i propagandnim djelovanjem. Primjera radi, za državnih praznika novine i ostale tiskovine bile su obigatorne pisati rodoljubne članke i uvrstiti u njih fotografije članova kraljevske obitelji.³³

Dopisnici Presbira morali su detaljno izvještavati o pisanju tiska u vidu mjesečnih, polugodišnjih i godišnjih izvješća i dostavljati isječke članaka.³⁴ Takav opsežan posao često nije bio izvršen kako je Presbiro nalagao, jer su dopisnici redovito bili šturi u svojim izvještajima što je s jedne strane bila posljedica njihove neobrazovanosti i nepripremljenosti. S istim problemima bili su suočeni i državni cenzori pod kontrolom Odjeljenja za državnu zaštitu, koji su u svom neznanju između ostaloga zabranili Goetheovog *Fausta* pod obrazloženjem da sadrži komunističku propagandu, kao i djela Ericha Remarquea i Egona Kische. Sva trojica su proglašena istaknutim ličnostima komunističke literature.³⁵ Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu dobila je dopis da se sve pošiljke knjiga i drugih spisa koje dolaze iz Njemačke s oznakom „Knjiga/Buch“ pregledaju u slučaju da je njihov sadržaj komunistički – ako je, konfiscirane su i dostavljene Ministarstvu unutrašnjih

²⁸ Dežmanova nakana nije bila stvoriti Centralni presbiro čija bi glavna zadaća bila cenzura i likvidacija slobode tiska, zbog čega više nikada nije posjetio dvor i kralja Aleksandra. Razmišljao je i o obustavi izlaženja *Obzora* kojem je tada bio urednik. Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum* (Zagreb: Stvarnost, 1965), 162.

²⁹ Dobrivojević (2006), 305.

³⁰ *Jutarnji list*, br. 6233, 12.6.1929.

³¹ Ljubodrag Dimić, *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Treći deo: Politika i stvaralaštvo* (Beograd: Stubovi kulture, 1997), 287.

³² Mihajlo Bjelica, *Štampa i društvo* (Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983), 176.

³³ Dobrivojević (2006), 309.

³⁴ Isto, 305.

³⁵ Isto, 276.

poslova.³⁶ Jedan takav primjer je „omot u kome su bile slike ruskih književnika Turgenjeva, Maksima Gorkog, Lava Tolstoja, Dostojevskog, Gogolja i dr. zajedno s biografijama“ među kojima se nalazila i slika Lenjina s biografijom, poslan od strane Berlinske knjižare. Ministarstvo unutrašnjih poslova taj je paket ocijenilo pojavom „boljševičke propagande“.³⁷ Strah od takve propagande izazivali su i sovjetski filmovi, kao i primjerice proslava 1. maja, međunarodnog praznika rada koji se direktno povezivao s prilikama u Sovjetskoj Rusiji i mogućnošću urušavanja zakonskog poretka uspostavljenog diktaturom.

Cenzori su osobitu pažnju usmjeravali na ona umjetnička i publicistička djela koja su bila protivna ideji narodnog i državnog jedinstva onakvog kakvog ga je vidio režim.³⁸ Izraz *hrvatska književnost* bio je zabranjen, riječ *hrvatska* morala se u tekstovima zamijeniti s riječju *naša*. Spomenuti u novinama ili nekoj drugoj tiskovini da je negdje otpjevana himna *Lijepa naša* ili izvješena hrvatska trobojnica bilo je strogo zabranjeno i podložno kaznenom zakoniku.³⁹ Takav stav režima nije naišao na odobravanje u Hrvatskoj. Potpredsjednik HSS-a August Košutić i glavni tajnik iste stranke Juraj Krnjević uputili su 1930. godine Ligi naroda *Memorandum* u kojem su, između ostalog, optužili režim za zabranu upotrebe hrvatskog imena, hrvatskog grba i zastave, hrvatskih kulturnih i znanstvenih društava, istiskivanje hrvatskog jezika iz škola i nastojanje da se zaustavi hrvatski kulturni napredak. Prije nego što je *Memorandum* došao do Lige naroda britanski premijer Ramsay MacDonald ga je odbacio riječima da Hrvatima u Kraljevini Jugoslaviji nije ništa gore nego drugim narodima u njenom sastavu.⁴⁰ Nakon donošenja Oktroiranog ustava koji je, između ostalog, trebao omekšati stav režima prema kulturnim pitanjima članom 15. koji je glasio da su „nauka i umjetnost slobodne“, cenzure i zabrane nisu jenjavale. Zabrana nekog umjetničkog rada nije bila upitna ukoliko se smatralo da je u suprotnosti s državnim interesima.⁴¹

³⁶ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 10. Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu, Upravno odelenje II. pov, Broj 11107. II. Pov.1930.

³⁷ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 34, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, odelenje za državnu zaštitu, Pov.I.br 11386., 5. aprila 1930., Beograd

³⁸ Dimić (1997), 284.

³⁹ Josip Horvat, *Živjeti u Hrvatskoj, zapisci iz nepovrata 1900-1941*. (Zagreb: SNL, 1984), 298.

⁴⁰ Dobrivojević (2006), 116.

⁴¹ Čulinović (1961), 23.

5. ZAGREBAČKE KULTURNE PRILIKE 1929. – 1932.

5.1. Tisak

Iako se Kraljevina Jugoslavija svrstavala među posljednje zemlje Europe kada govorimo o čitanosti tiskovina,⁴² statistika iz 1932. godine govori da je samo u Savskoj banovini izlazilo 298 novina i časopisa.⁴³ Uzevši u obzir da je po popisu stanovništva iz 1931. godine u Zagrebu živio 185 581 stanovnik,⁴⁴ a Zagreb bio središte Banovine u kojem se tiskao vjerojatno najveći broj novina i časopisa, možemo zaključiti da je tisak bio najrasprostranjeniji i najdostupniji medij u tom gradu.⁴⁵ Uz to treba uzeti u razmatranje činjenicu da su se po proglašenju diktature mnoge novine i časopisi našli na indeksu zabranjenih ili zaplijenjenih, te je zbog toga njihov broj smanjen. Dodati, pak, treba strane tiskovine koje su u Kraljevinu, pa time i u Zagreb, pristizale iz drugih gradova, ali i iz inozemstva - najviše iz Francuske, zatim Njemačke, Češke, Mađarske i Velike Britanije, te hrvatske emigrantske listove.

Prvi korak prema zabrani i cenzuri tiska učinjen je Zakonom o izmjenama i dopunama zakona o štampi od 6. siječnja 1929. godine. Njime su zabranjeni svi stranački listovi, čime je onemogućen opozicijski tisak. Većina ostalih listova je nastavila izlaziti, ali su bili podložni Zakonu o štampi i preventivnoj cenzuri. Preventivna ili pred cenzura djelovala je na način da su svi listovi koji su izlazili u Zagrebu bili dužni dostaviti po jedan primjerak Državnom tužioštvu, koje je zatim uredništvu listova slalo ispravljene članke. Nakon toga bi se određeni list mogao tiskati u svojoj punoj tiraži.⁴⁶ Ukoliko nepodobni članci nisu bili ispravljani ili izostavljeni, list se zabranjivao ili bi uredništvo moralo platiti novčanu kaznu. Kažnjavanju po Zakonu o štampi bila su podložna i ona uredništva listova koja su se oglušila na naredbu o dostavljanju listova na preventivnu cenzuru i pustili ih u promet. Da bi se takvo ponašanje onemogućilo, kod Kraljevskog redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu pokrenuta je knjiga

⁴² Bjelica (1983), 175.

⁴³ Dobrivojević (2006), 309.

⁴⁴ Dubravka Čengić, „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1919-1945.“ *Arhivski vjesnik* 38(1995), 116.

⁴⁵ Zaključak donosim na temelju građe iz zbirke Cenzura i zabrana tiska Hrvatskog državnog arhiva, gdje se navode nakladničke kuće i tiskare koje su djelovale u vrijeme diktature u Zagrebu te novine i časopisi koje su izdavale. To su Tipografija, Jugoštampa, Narodna prosvjeta, Zaklada tiskare Narodnih novina, Štamparija Gaj, Novinska štamparija, Štamparija Lavoslava Kleina, Tiskara C. Albrecht i Štamparija Lino-Tip. HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9, 1929.

⁴⁶ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Uprava policije u Zagreb Velikom županu zagrebačke oblasti, Broj 12.450/prs 1929.

evidencije u koju se zapisivalo kada je točno u minutu započelo raspačavanje kojih novina. Kontrolu su provodili redarstveni organi po tiskarama, upravama novina, trgovinama i kod kolportera.⁴⁷ Zaplijena određenog lista bila je moguća i nakon što je list pušten u promet poslije preventivne cenzure. Takvo nešto se vrlo lako moglo dogoditi zbog neusklađenosti cenzora i nejasnih odredbi što je zabranjeno, a što dopušteno tiskati i puštati u javnost. Zanimljivo je primjetiti da su često određeni listovi bili zabranjeni u Zagrebu, a dopušteni u Beogradu i obrnuto, što govori mnogo u prilog loše organizacije cenzorskog posla.⁴⁸ Ako je u roku od mjesec dana bio tri puta zaplijenjen, list se potpuno zabranio.⁴⁹ Većina zabranjenih listova tiskala se u Zagrebu, što je bio jasan pokazatelj nezadovoljstva diktaturom u ovom gradu, bez obzira što su po njenom proglašenju neke novine donosile pozitivne reakcije u nadi da je novi režim početak rješenja hrvatskog pitanja i eliminacije neučinkovitog parlamentarizma.⁵⁰ Nakon osnivanja Centralnog presbiroa i početka njegovog rada u drugoj polovici 1929. godine pritisak cenzure na tisak je postao još intenzivniji. Državni tužitelji su morali Presbirou dostavljati sve članke čije objavljivanje nije dozvoljeno i po dva primjerka svakog broja zaplijenjenog lista.⁵¹ Centralnom presbirou su i urednici svih listova koji izlaze na teritoriju Zagrebačke oblasti morali direktno slati po tri primjerka svakog svog izdanja na cenzuru.⁵² Krajem 1929. godine kontrola tiska nije jenjavala. Kraljevska banska uprava Savske banovine u Zagrebu šalje dopis svim načelstvima i predstojništvima policija u kojem stoji da se redovno moraju pregledavati listovi koji izlaze na teritoriju banovine. U slučaju da se pojavi „članak, novinarsko izvješće, depeša, vijest, recenzija (političkog, privrednog, naučnog, filozofskog, religioznog, umjetničkog ili zabavnog sadržaja) u kojima se tendenciozno piše u vidu aluzija ili otvoreno protiv zakonskog poretka u državi“ o tome mora biti obaviještena Banska uprava.⁵³ Prema tome, nadzoru, cenzuri, ispravicima, zapljenama i zabranama bili su podložni svi listovi koji su izlazili na području Savske banovine, bez obzira na prijašnje političko opredjeljenje, tematiku i opseg. Dodatni primjer je popis od preko

⁴⁷ HDA, Zabrana i cenzura tiska, kutija 9. Predsjednički ured kr. redarstvenog ravnateljstva u Zagrebu, Broj 407/prs. 29., 10. januara 1929.

⁴⁸ Primjer toga je članak *Najsudbonosniji način vladanja* koji je bio uzrokom zabrane tjednika HSS-a *Dom*, dok je isti članak tiskan u beogradskoj *Društvenoj obnovi* i dopušteno mu je raspačavanje. Ovdje naravno treba uzeti u obzir i posebno rigoroznu politiku režima diktature prema glasilima HSS-a o čemu će kasnije biti riječi. HDA, Zbirka Iljko Karaman, kutija 1. Razno od 1912. do 1942. Kr. sudbenom stolu u Zagrebu, Ljubomir Maštrović, odgovorni urednik Doma u Zagrebu, na broj K Š T 18-30, podnosi odgovor na tužbu Drž. tužilaštva u Zagrebu od 22/2.1930 Kk 1321.

⁴⁹ Mario Bošnjak, *HND – prvo stoljeće: Hrvatsko novinarsko društvo: 1910-2010*. (Zagreb, 2010), 79.

⁵⁰ Cipek (2006), 291.

⁵¹ Dobrivojević (2006), 311.

⁵² HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 8191 Pov 1929.

⁵³ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Kraljevska banska uprava savske banovine u Zagrebu, Broj 1818 Pov.II.1929.

šezdeset dnevnih, tjednih, mjesečnih i povremenih novina i časopisa od kojih su po dva primjerka poslana sredinom 1929. godine u Beograd Odjeljenju javne bezbednosti na cenzuru. Na popisu su ne samo stranačka glasila poput HSS-ovog *Slobodnog glasa* u kojem bi se mogli vrlo lako pronaći „upitni“ članci, već i primjerice revija za automobilistiku *Motor-Sport*, što svjedoči o vrlo preciznom radu Centralnog presbira i nemogućnosti da išta promakne budnom oku cenzora.⁵⁴ Policija je po nalogu Banske uprave počevši od prosinca 1929. godine morala voditi evidenciju svih promjena u organizaciji listova koji izlaze na teritoriju Banovine. Evidencija treba imati rubrike „naziv, mjesto izlaženja, koji politički pravac zastupa, kako izlazi - kao dnevni, nedjeljni ili mesečni list, u koliko se primjeraka štampa, ime vlasnika i ukratko njegovu biografiju, ime urednika i njegovu biografiju, ime saradnika i u kratko njihovu biografiju, u kojoj se štampariji štampa, ime vlasnika štamparije i u kratko njegovu biografiju, ko finansira list i u kratko biografiju istog“.⁵⁵ Dvije godine kasnije Uprava policije dobiva slične upute s time da se u evidenciju trebalo uvrstiti kojim su „političkim partijama pripadali (misli se na urednike, izdavače, suradnike listova) prije 6. januara, kako se drže nakon 6. januara i prema sadašnjem režimu“.⁵⁶ Primjer takvog izvješća je dopis Uprave policije Zagreb Odjeljku državne zaštite u kojem se navode podaci o tjedniku *Svijet*. O odgovornom uredniku Zakšekcu piše da je „prije 6.1.1929. pripadao socijalističkoj partiji, (...), posle 6.1.1929. mu je ponašanje prema današnjem režimu pritajeno i nepouzđano“, o suradniku Otu Antoniniju, akademskom slikaru, da „se družio sa vodstvom H.S.S. te mnogo zalazio u Seljački Dom“, a o direktoru Tipografije Milivoju Dežmanu „da se njegovo držanje prema današnjem režimu smatra kao pritajeno“.⁵⁷

Konkretna zabrana članaka ili cijelih listova provedene su iz nekoliko razloga. U prvom redu to je povreda bilo kojeg od zakona donesenih po proglašenju diktature. Spomen diktature u bilo kojem kontekstu bio je odmah sankcioniran, kao i bilo kakvo pisanje protiv režima. Zabranjeno je pisanje protiv Francuske i Velike Britanije. Pisanje o slomu diktature u Španjolskoj i uspostavljanju republike, prilikama u Poljskoj pod Piłsudskim, proslavi 1000. godišnjice Simeonovog carstva i 50. godišnjice moderne bugarske države, propagiranje povratka Habsburgovaca, bili su samo neki od razloga zašto su se određeni članci našli na listi zaplijenjenih ili zabranjenih. Osjetljivost režima na komunističku propagandu bila je možda

⁵⁴ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Pregled štampe, Broj zapisn.9388., 1929.

⁵⁵ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Kraljevska banska uprava savske banovine u Zagrebu, Broj 1818 Pov.II.1929.

⁵⁶ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 11. Kraljevska banska uprava savske banovine, Broj zapisn. 126., 1931.

⁵⁷ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 11. Uprava policije u Zagrebu, Broj: 5711-Pov-1931. Predmet: *Svijet*, tjednik – podaci, u Zagrebu, dne. 30. aprila 1931.

najviše izražena, kao i osjetljivost na pohvalu stanja u Sovjetskoj Rusiji. Također je bilo zabranjeno donositi fotografije lica koja su bila neprijateljska Kraljevini Jugoslaviji, kao što su Oton Habsburški, Mussolini, albanski kralj Zogu itd.⁵⁸ Što se tiče obitelji Karađorđević i kraljevske vlade, veliki župan Zagrebačke oblasti dobio je naređenje od predsjednika vlade Petra Živkovića da „novine ne smiju donositi ništa što se odnosi na dvor Nj. V. Kralja (audijencije, putovanja), na rad Ministarskog savjeta, na rad pojedinih ministara, njihova putovanja, govore, izjave, na spoljnu politiku, sve to dotle dok ne dođe o tome vijest Centralnog presbiroa, pa i onda samo ono što daje Centralni presbiro“.⁵⁹ Za zagrebački tisak je posebno značajan udar cenzure na spomen hrvatskog imena, hrvatske povijesti, povijesnih ličnosti, „separatističkih“ ideja i svega onoga što je stavljalo hrvatsko ispred jugoslavenskog.

Zbog svih opisanih načina kontrole, cenzure i zabrane svih vrsta tiskovina, nije ništa neobična pojava autocenzure u prvoj godini diktature. Politički dnevници i tjednici ustupili su mjesto zabavnim, ilustriranim i drugim bezidejnim listovima, kao i čisto informativnim.⁶⁰ U naredne dvije godine cenzura je omekšala, što se vidi u izvještaju Državnog tužništva koje je 1931. godine imalo samo 15 predmeta u vezi povrede Zakona o štampi na području Zagreba.⁶¹

Suočavanje sa zahtjevima cenzora i naredbama Centralnog presbiroa nije bila jedina prepreka slobodi pisanja tiska. Novinama se diktiralo kako moraju pisati. Veličanje diktature je bilo obavezno, propisani su pozdravni članci i veličina slika članova kraljevske obitelji, a riječi *kralj* i *kraljevski* su se smjele pisati samo velikim slovom.⁶²

Grada Hrvatskog državnog arhiva, točnije zbirka Cenzura i zabrana tiska, više nam govori o tome iz kojih je razloga, zakonskih i/ili ideoloških, određeni list ili članak u novinama i časopisima zaplijenjen, odnosno zabranjen, nego što nam donosi njihov sadržaj koji je bio povodom cenzure i zabrane. Takva selektivna dostupnost informacija otežava potpuno razumijevanje odnosa režima prema tisku. Iz tog razloga sam se pokušala ograničiti na one primjere cenzura i zabrana koji nam daju i sadržaj problematičnih članaka te one naslove članaka iz kojih se jasno može iščitati zbog čega su za režim nepodobni.

⁵⁸ Dobrivojević (2006), 316.

⁵⁹ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 11366. Pov. 1929.

⁶⁰ Bjelica (1983), 176.

⁶¹ HDA, Državno nadodvjetništvo, kutija 253. Predmet: godišnji sumarni poslovni izvještaj Državnog tužništva, kns. 334 za godinu 1931.

⁶² Bošnjak (2010), 79.

5.1.1. Stranačka glasila

Većina stranačkih glasila uspjela se održati samo kratko vrijeme po proglašenju diktature, što je u skladu sa zabranom djelovanja svih političkih stranaka Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi. Dnevna glasila HSS-a prestala su izlaziti do kraja 1929. godine, a u međuvremenu su plijenjena vrlo često. *Narodni val: čovječnosti, pravice i slobode* pod uredništvom Vladka Mačeka zabranjen je odmah u siječnju 1929. godine nakon manje od dvije godine izlaženja. Njegovo mjesto 21. siječnja 1929. godine zauzima dnevnik *Slobodni glas* koji je izdavala Marija Radić, supruga Stjepana Radića, s glavnim urednikom Ivanom Ivičićem. Pod uvjetima diktature izlazio je do listopada 1929. godine kada se našao na indeksu zabranjenih novina. Osim dnevnih tiskovina politiku HSS-a zastupao je tjednik *Dom*, koji je izlazio od 1925. godine. Odgovorni urednik tjednika za vrijeme diktature bio je Ljubomir Maštrović.⁶³ Do 1929. godine nosio je podnaslov „glavno glasilo hrvatske seljačke politike“, nakon čega je taj podnaslov zabranjen zbog stranačkog i „separatističkog“ sadržaja. Osim njega zabranjeno je tiskati parole HSS-a *Sav kulturni svijet za narodni suverenitet, Iz pravice i mira sloboda izvira, Vjera u Boga i seljačka sloga i Budimo svaki na svom, branimo seljački dom*. Naredba za njihovu zabranu došla je od strane samog predsjednika vlade Petra Živkovića.⁶⁴ Od listopada 1929. pa sve do svibnja 1930. godine bio je zaustavljen svaki broj *Doma* zbog raznih povreda zakona, nakon čega je uslijedila potpuna zabrana od strane Ministarstva unutrašnjih poslova.⁶⁵ Nakon što je HSS ostao bez svih svojih glasila, Marija Radić javlja krajem svibnja 1930. godine Državnom nadodvjetništvu „da će početi izlaziti mjesečnik, revija Hrvatska misao, kulturno-prosvjetnog sadržaja, koja će se tiskati u Tipografiji d.d“ pod njenim uredništvom. Bez obzira na navedeni apolitični sadržaj budućeg mjesečnika, Državno nadodvjetništvo upozorava Upravu policije Zagreb „da izvidi nije li to možda prikriveni oblik kojim bi se Dom imao uskrstiti mimo zabrane Ministarstva unutrašnjih poslova“. Uprava policije javlja da „naslov revije Hrvatska misao nikako nije u skladu sa zakonom od 3. oktobra 1929. jer to označuje jedan plemenski, bolje separatistički pojam“. Također navodi sumnju da je revija nastavak *Doma*.⁶⁶ U prosincu 1931. godine Milica Vandekar-Radić, kćerka Stjepana Radića, pokreće mjesečnik *Evolucija*. U njenom dopisu

⁶³ Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice. www.nsk.hr, Narodni val, Slobodni glas, Dom, 5.2.2014.

⁶⁴ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Odjeljenje javne bezbednosti, pov.J.B.Br.8598, 4. aprila 1929.

⁶⁵ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 10. Uprava policije u Zagrebu, dne. 16. maja 1930., Broj 9300 Pr. 1930.

⁶⁶ HDA, Državno nadodvjetništvo, kutija 247. Krivični postupak protiv – zabrana izlaženja Doma, Broj.kns. 578/30., 1930.

stoji da će „Evolucija biti naknada i za Dom i Narodni val (...) kao pristaša hrvatskog seljačkog pokreta“. Takve riječi su pobudile sumnju Uprave policije u Zagrebu da se „ide za tim da stvori ubedjenje ili raspoloženje kod drugih za oživljenje pokreta bivše HSS, kojim bi se imalo promeniti današnje državno uređenje ili politički poredak u državi“. Kraljevskoj banskoj upravi je izdana zapovijed da se list zaplijeni ukoliko se gore navedene tendencije pokažu točnima.⁶⁷

Hrvatsko pravo nasljednik je *Hrvatske misli*, glavnog glasila Hrvatske stranke prava. Za vrijeme diktature njegovo uredništvo vode prvo Ivan Lovreković, a zatim Josip Masnjak. Tjednik će biti obustavljen tek 1932. godine.⁶⁸ Razlog nesmetanog izlaženja u uvjetima diktature vidimo u izvješću Uprave policije Zagreb Odjeljenju za državnu zaštitu u kojem stoji da uredništvo ovog tjednika „skoro svaki otisak dostavlja državnom tužioštvu prije štampanja, pa izlazi obično i raspačava se nezaustavljen, jer državno tužioštvo izbacuje sve što je u protimbi sa zakonom o štampi“. U istom se izvješću navodi da „list izlazi samo zato, da održi na okupu bivše frankovce“ i da „ne donosi nikada ni približno simpatičan članak o našoj državi“ te da „za vrijeme boravka Njihovih Veličanstava u Zagrebu nije ni izlazio, samo da ne mora ništa o tome donositi“. ⁶⁹ Na ovim primjerima uočavamo dva momenta - jedan je tipičan za odnos režima prema tisku, a drugi za odnos tiska prema režimu. Prvi nam govori da određene novine nisu bile zaustavljene ukoliko su se pridržavale uputa Državnog odvjetništva i pravila preventivne cenzure. U drugom vidimo jedan od načina autocenzure kao sredstva borbe protiv propisanog. Povremene zapljene *Hrvatskog prava* provodile su se bez obzira na autocenzuru i pridržavanje uputa, ali sve do 1932. godine nisu dovele do potpune zabrane izlaženja ovog lista.⁷⁰

Dnevni list *Hrvat*, pokrenut kao glasilo Hrvatske zajednice 1919. godine, zabranjen je 31. svibnja 1929.⁷¹ Glasilo Hrvatske pučke stranke *Narodna politika* izlazilo je do lipnja

⁶⁷ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 11. Kraljevska banska uprava savske banovine u Zagrebu, Pov-II-broj-33339/1931., Zagreb, dne. 2. decembra 1931.

⁶⁸ Katalog Nacionalne i sveučilišne knjižnice, www.nsk.hr, Hrvatsko pravo, 5.2.2014.

⁶⁹ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 11. Broj:3307-Prs.1931. Predmet: Hrvatsko pravo, tjednik, podaci, Zagreb, dne 2.IV.1931.

⁷⁰ Osim što je uspjela održati svoje glasilo čak tri godine pod uvjetima diktature, Hrvatska stranka prava je pokušala nastaviti svoje stranačko djelovanje. List *Hrvatska straža* piše da se „Hrvatska stranka prava pretvorila u Hrvatsku čitaonicu i biblioteku, pa list poziva sve članove stranke da i dalje plaćaju članarinu i da dolaze na sastanke“. HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine SHS, Odelenje javne bezbednosti, Pov.J.B.Br. 5256, 27. februara 1929. Hrvatska čitaonica zatvorena je 12. studenog 1929. HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 36. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Broj:5888/Prs.1930., Zagreb, 10.IV.1930.

⁷¹ Josip Horvat, *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. (Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 2003), 347.

1929. godine, kada ga zamijenjuje *Hrvatska straža*, također klerikalno usmjerena dnevna novina, koja se uspjela održati kroz cijelo razdoblje diktature uz povremene zapljene.⁷² Komunistički tisak za vrijeme diktature praktički ne postoji. *Obznana* iz 1920. godine stavila je Komunističku partiju van zakona i zabranila njene tiskovine. Do proglašenja diktature u Zagrebu je izlazio ilegalan organ Komunističke partije *Borba*.⁷³

Gore navedena stranačka glasila bila su najčešći predmet interesa institucija koje su provodile cenzure, zapljene i zabrane tiskovina. Zbog čega su članci tiskani u njima bili sporni za režim možemo svrstati u nekoliko kategorija vezanih uz povrede zakona diktature.

Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, kojim su zabranjene političke stranke, kršio se spomenom idejnog začetnika i vođe HSS-a, Stjepana Radića, njegove pogiblje i događaja nakon. Uzrok tome nije teško pronaći. Radićeva ličnost se nastavila glorificirati i po njegovoj smrti u kolovozu 1928. godine, osobito u glasilima stranke. S obzirom na okolnosti skupštinskog atentata, činjenice da je atentator Puniša Račić bio poslušnik kralja Aleksandra i anticentralističku politiku HSS-a, ne treba čuditi da se šestosiječanjski režim osobito strogo odnosio prema onome što su pisali *Narodni val*, *Slobodni glas* i *Dom*, ali i listovi ostalih stranaka čiji su stavovi bili bliski glasilima HSS-a i u suprotnosti s režimom. U svibnju 1929. godine, kada se odvijao sudski proces protiv Puniše Račića, zabrana *Slobodnog glasa* bila je gotovo svakodnevna pojava. Broj od 20. svibnja zabranjen je zbog članka *U zatvoru se Račić pomladio* u kojem stoji da „obranu Puniše Račića i ne iznosimo jer ona vrví od groznih uvreda na predsjednika Stjepana Radića“. ⁷⁴ Ono zbog čega se *Slobodni glas* plijenio češće nego zbog spomena Puniše Račića u negativnom kontekstu, bio je spomen Stjepana Radića u pozitivnom, kao što je to u članku Ivana Pucelja *Slava Stjepana Radića* u kojem su cenzurirane riječi „svečane“ i „hrvatski mučenici“. ⁷⁵ Još jedan primjer je članak *Dr. Beneš i Stjepan Radić*, kojem je zapljena uslijedila ne samo zbog glorificiranja Stjepana Radića, već i zbog uvrede režimu prijateljskog čehoslovačkog ministra vanjskih poslova Edvarda Beneša. U članku stoji da se Beneš „nije pomolio na pokoj duše hrvatskog velikana i mučenika, nego je po izjavama svjedoka rekao: Što je tražio, to je i dobio“. Beneša se u članku naziva „brbljavim ministrom“, a njegova izjava opisuje

⁷² HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8, 1929.

⁷³ Horvat (2003), 351.

⁷⁴ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 8451. Pov 1929

⁷⁵ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 8707 Pov 1929

„divljačkom“.⁷⁶ Spomen Stjepana Radića i HSS-a najčešći su razlozi zapljena i zabrana i tjednika *Dom*. Državno tužništvo u broju od 4. srpnja cenzurira članak *U danima najveće boli hrvatskog naroda* jer se u njemu „komemorira Stjepana Radića i drugove“.⁷⁷ Posebno izdanje *Doma* od 8. kolovoza 1929. godine tiskano je povodom prve obljetnice smrti Stjepana Radića. Izdanje je posve zabranjeno, u prvom redu zbog naslovne stranice na kojoj je pisalo *Slava velikom Vođi i Učitelju!*, a dalje zbog teksta u kojem stoji da su „milijuni hrvatskih srdaca upravljani prema Mirogoju kao zapaljene zublje vječne ljubavi prema svome Vođi i Učitelju i da čitav hrvatski narod (...) otire suze bola, dušu mu razdire teška tuga, a pogled mu se diže u nebeske visine – svom najvećem čovjeku – Hrvat“.⁷⁸ Dnevnik *Hrvat* nakon objave članka 27. svibnja 1929. godine *Slavna rasprava protiv Puniše Račića i Umorstvo na Hrvatskim narodnim zastupnicima u bivšoj narodnoj skupštini u Beogradu na dan 20. lipnja 1928.* potpuno se zabranjuje. Razlog je polemiziranje oko suđenja Puniši Račiću u čemu Državno tužništvo vidi povredu zakona u vidu „plemenskog razdora“.⁷⁹

„Plemenski razdor“ sintagma je koja se spominje u Zakonu o štampi i često je korištena u izvješćima cenzora. On je vidljiv u samim naslovima stranačkih glasila, koja većinom nose hrvatsko ime, čime naslućuju i stav svojih stranaka suprotan propisanoj ideologiji integralnog jugoslavenstva. Zakon o štampi zabranjuje izlaženje listova koji izazivaju razdor, što je državnim instancama zaduženim za cenzuru dalo zakonski okvir unutar kojeg su mogli djelovati. Tako je protiv odgovornog urednika *Doma* Ljubomira Maštrovića u siječnju 1930. godine podignuta tužba Državnog odvjetništva u kojoj stoji da su Maštrović i pisci *Doma* počinili prekršaj po Zakonu o štampi pjesmama *Seljački sam sin*, *Težnja za slobodom* i *Domovini* jer se njima izaziva „plemenski razdor“.⁸⁰ Sadržaj spornih pjesama nije naveden u dokumentu, ali iz samih njihovih naslova možemo zaključiti zašto su bile uzrok tužbe. Primjerice, u pjesmi *Težnja za slobodom* riječ *sloboda* vjerojatno implicira slobodu za Hrvatsku izvan Kraljevine, a pjesma *Domovini* pretpostavku da je njen sadržaj „separatistički“. Obzirom da je u to vrijeme aluzija bila sredstvo borbe protiv cenzorskog

⁷⁶ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 8451. Pov 1929

⁷⁷ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 9479 Pov 1929.

⁷⁸ HDA, Zbirka Iljko Karaman, svezak II. Zbirka članaka štampanih u Zagrebu od 1918. do 1940. i zabranjeni po cenzuri. *Dom*, 14.8.1929., broj 40

⁷⁹ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. 1929., Pred. ured kralj. redarstvenog ravn.; br. 9122, prs.1929., u Zagrebu, 28. maja 1929.

⁸⁰ HDA, Zbirka Iljko Karaman, kutija 1. Razno od 1912.-1942. Kr. sudbenom stolu u Zagrebu, odgovor Ljubomira Maštrovića, profesora, od govornog urednika tjednika *Dom*, KŠ/T 7-30, na tužbu Drž. tužioštva od 17/1.1930 broj Kk 242/30

pera, lako je pretpostaviti da Maštovićeve objašnjenja da se u pjesmama radi o pjesničkim idealima i socijalnoj pravdi ne stoje u potpunosti.⁸¹ Povredu Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi zbog izazivanja „plemenskog razdora“ sadržavao je i članak *Značenje suverena država* u kojem se „iznosi mišljenje da je hrvatski narod potpuno zrio i neslomiv, pa još nema svoje suverene države“, te se tako „indirektno pledira za to, da Hrvatska, Slavonija i Dalmacija stvore zasebnu suverenu državu“.⁸²

Promjena poretka u državi, napad na državno uređenje i pisanje protiv države kao cjeline treći su razlog cenzura i zabrana stranačkih glasila. Članak iz *Doma* od 17. siječnja 1929. godine *Neumorni i požrtvovni rad preporodit će Hrvatsku* zbog sadržaja koji je protivan državi kao cjelini uzrokuje zabranu cijelog tog broja.⁸³ Članak Ljubomira Maštovića u *Domu*, *Politika laži i politika ljubavi*, u kojem navodi „da se uprava može vršiti samo ljubavlju, a ne silom i prevarom te da je politika silom, mitom i lažju (...) opasna po narodne interese“, Državno tužništvo smatra nepodobnim zbog napada na „državno uređenje i poredak stvoren nakon 6.1.1929.“ i jer „zagovara promjenu istoga, a osim toga propaguje među čitaocima neraspoloženje protiv tog poretka“.⁸⁴ Isto to neraspoloženje Državno tužništvo vidi u članku na prijelazu iz 1929. na 1930. godinu koji „završava željom da ako je najgore već iza nas, tj. čitalaca Doma, da zahvale Bogu, a ako je najgore tek pred nama (...) neka čitaocima i pristašama bude utjehom njihova čista savjest“.⁸⁵ „Protest i negodovanje protiv postojećeg režima i pravnog poretka u državi“ Petar Živković vidi u uskršnjoj čestitici koju Vladko Maček upućuje „Hrvatskom seljačkom narodu“. Živković je u toj čestitci prepoznao aluziju, pa tako navodi da se „samo i isključivo u početku ove čestitke pominje (...) Spasitelj, a docnije u daljim redovima uvek samo *on* ili *ga*, pa pominje onda mučenja, nasilja vlasti, poniženja“ i zaključuje „da se pod ovim znamenicama krije drugo lice, čije se ime ne spominje, ali se lako može znati (a tu se misli na pokojnog Stjepana Radića)“.⁸⁶

Obavješćavanje javnosti o događajima u inozemstvu koji nisu bili u skladu s državnim ideologijom Kraljevine Jugoslavije ili pisanje članaka koji su prikazivali radničke pokrete, revoluciju, republikanizam i komunizam u pozitivnom svjetlu, bilo je također zabranjeno. U

⁸¹ Isto

⁸² HDA, Zbirka Iljko Karaman, kutija 1. Razno od 1912.-1942. Broj. KK. 3702/30. Državno tužništvo u Zagrebu, dne 12. maja 1931.

⁸³ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Predsjednički ured Kr. red. rav., br. 755, prs.1929., 17. januara 1929.

⁸⁴ HDA, Zbirka Iljko Karaman. Kutija 1. Razno od 1912.-1942. Broj. KK. 3702/30. Državno tužništvo, u Zagrebu dne 12. maja 1931.

⁸⁵ Isto

⁸⁶ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Ministarstvo unutrašnjih poslova Kraljevine SHS, Odeljenje javne bezbednosti, pov.J.B.Br.8598, 4. aprila 1929. u Beogradu

broju *Slobodnog glasa* od 2. lipnja 1929. godine zaplijenjen je glavni naslov *Veliki dan u svjetskoj politici – poražena engleska vlada – triump radničke stranke na izborima u Engleskoj*, zatim iz broja od 5. lipnja iz članka o „engleskim izborima svi pasusi u kojima se englesku radničku stranku glorificira kao pobornicu samoodređenja naroda“.⁸⁷ Članak iz *Hrvatske straže* *Politički položaj u Španiji* uzrokovao je zapljenu 18 primjeraka tog lista zbog teksta da je „vlada (španjolska) zabranila svaku republikansku manifestaciju povodom 11. februara kada je obljetnica proglašenja španjolske republike“.⁸⁸

Osim gore navedenih, uzroka zapljena i zabrana stranačkih glasila bilo je još nekoliko – uvreda organa vlasti, vjerski razdor i povreda morala, ali u puno manjoj mjeri.

Povreda Zakona o štampi ili nekog drugog zakona šestosiječanjske diktature za sobom je povlačila novčane ili zatvorske sankcije. Krešimir Devčić, odgovorni urednik *Narodnog vala*, osuđen je već u siječnju 1929. godine radi nepoštivanja Zakona o štampi na zatvor od jedne godine i novčanom kaznom od 20 000 dinara,⁸⁹ što je po pisanju *Jutarnjeg lista* „najveća osuda po Zakonu o štampi u Zagrebu“.⁹⁰ Sudski postupci vođeni su protiv urednika i izdavača, ali i autora članaka u *Domu*. Milica Vandekar-Radić i izdavač *Doma*, Vladko Maček, našli su se pod povećalom nakon što je *Dom* iz svibnja 1930. godine zaustavljen radi članaka *Zapisci iz mrtvog doma*, *Svjetska štampa o procesu pred beogradskim državnim sudom*, *Ni u Ugarskoj nema slobode sastajanja* i *Rasprava protiv Bernardića*⁹¹ i *ostalih pred drž. sudom u Beogradu*. Zaustava lista, a potom i tužba, uslijedili su zbog povrede Zakona o štampi i Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi.⁹² Naslovi daju naslutiti da su članci zabranjeni zbog spomena Kraljevine Jugoslavije u negativnom kontekstu – u njoj nema slobode tiska i sastajanja, sudi se onima koji se ne slažu s režimskom politikom. Godinu dana kasnije započinje sudski postupak pred Sudbenim stolom protiv Mačeka kao izdavača, Maštrovića kao odgovornog urednika, Josipa Predaveca, Milice Vandekar, Ivana Bunjevca, Krešimira Devčića, Mihovila Pavleka Miškine, Vladimira Radića i još nekih pisaca u *Domu*,

⁸⁷ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, broj zapisn. 8451. Pov 1929.

⁸⁸ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 24. Broj: 2.365.Prs.-1930., 2. februara 1930. Predmet: List Hrvatska straža, zapljena

⁸⁹ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Broj 2083/28, 1929.

⁹⁰ Jutarnji list, br. 6083, 11.1.1929.

⁹¹ Član HSS-a, 14. lipnja 1930. osuđen na 15 godina zatvora radi proturežimskog djelovanja.

http://www.hss.hr/files/Povijest_HSS.pdf, 15.2.2014.

⁹² HDA, Zbirka Iljko Karaman, kutija 1. Razno od 1912.-1942. Slavom sudbenom stolu u Zagrebu. Odgovor Milice Vandekar-Radić, K.Š.T. 38/30 na tužbu radi prestupa čl. 47. o št. i čl. 4. zak.o.zašt.jav.bez. i por. u državi

pa čak i Ivana Ivankovića u čijoj se tiskari *Dom* tiskao. Temelj optužbi Državno tužništvo nalazi u nekolicini članaka tiskanih od 6. siječnja do 21. svibnja kada je *Dom* zabranjen.⁹³

5.1.2. Informativni tisak

Informativne dnevne novine koje su za vrijeme diktature izlazile na području Zagreba, iako stranački neopredjeljene, nisu bile isključene iz cenzorske procedure. U godinama diktature Tipografija, grafičko i nakladničko poduzeće pod upravom Milivoja Dežmana, tiska dnevnik *Obzor*, *Jutarnji list* i *Večer*. *Obzor* je do 1906. godine, kada ga preuzima Dežman i pretvara iz stranačkog u informativni list, bio list *štrosmajerovskog liberalnog klerikalizma*. Diktaturu kralja Aleksandra je dočekaio odobravajuće, međutim uskoro napušta takvo raspoloženje, zbog čega postaje podložan cenzuri i zabrani.⁹⁴ *Jutarnji list* se od 1919. godine, nakon što vodstvo preuzima Eugen Demetrović, razvija kao komercijalna novina s najvećom tiražom. Počinje tiskati sportsku rubriku, rubriku za ženski svijet, putopisne rubrike itd. Od 1926. godine uredništvo preuzima Josip Horvat.⁹⁵ Iz tiskare Jugoštampe izlazio je dnevnik *Novosti*, kao nestranački list i prve hrvatske isključivo informativne novine. Diktaturu su *Novosti* podupirale, ali to nije značilo da su isključene od provjere cenzora.⁹⁶ Razlozi zapljena i zabrana informativnih novina nisu se puno razlikovali od onih koji su stranačkim glasilima onemogućavala nesmetano izlaženje. Njihova apolitičnost, barem deklarativna, bila je uzrokom manjeg pritiska cenzure i njenih posljedica.

Izvjestavanje o događajima vezanim uz Stjepana Radića bilo je, kao i u stranačkim glasilima, zabranjeno. *Jutarnji list* zabranjen je zbog članka *Zadušnice za lipanjske žrtve* u kojem piše da „nisu to bile zadušnice koje su imale svečani karakter, na koje se moralo doći dužnosti radi“, već su to bile zadušnice na koje „su došli samo oni koji su to osjećali“. ⁹⁷ *Obzor* je pak zabranjen jer je tiskao portret Stjepana Radića.⁹⁸ Izazivanje „plemenskog

⁹³ Članci *Politika laži i politika ljubavi*, *Narodna duša i školski filozofi*, *Okupljanje seljačkih stranaka*, *Poljska vlada dala ostavku*, *Evropska štampa o procesu protiv Dra. V. Mačeka*, *Značenje suverena država*. HDA, Zbirka Iljko Karaman. Kutija 1. Razno od 1912.-1942. Broj. KK. 3702/30. Državno tužništvo, u Zagrebu dne 12. maja 1931.

⁹⁴ Ante Gavranović, „U borbi za nacionalni identitet“, *Medianali* 1(2007), 123,124.; Josip Horvat, *Hrvatski panoptikum* (Zagreb: Stvarnost, 1965), 145.

⁹⁵ Horvat (2003), 344.; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29627>, 17.2.2014.

⁹⁶ Horvat (2003), 347; <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44333>, 17.2.2014.

⁹⁷ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 9. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 8707 Pov 1929.

⁹⁸ Isto

razdora“, odnosno nepostupanje u skladu s ideologijom integralnog jugoslavenstva i nepoštivanje Zakona o štampi, i kod informativnog tiska je sankcionirana kategorija. *Obzor* od 3. ožujka 1929. godine zapljenjen je jer se u njemu „raspravlja o tome, hoće li se jednom kod južnoslavenskih naroda stvoriti zajednički nacionalni osjećaj“, ⁹⁹ a *Jutarnji list* od 7. srpnja iste godine zbog dopisa s Marije Bistrice u kojem stoji da je „nešto više, nacionalnije, postalo (...) zavjetešte, za dobro hrvatskog naroda, (...), otuda Mariji Bistrici nacionalni karakter pored vjerskog, otud pored vjerskih, pretežito nacionalnih amblema“. ¹⁰⁰ Uzrokom „plemenskog razdora“ bio je i Ivo Vojnović, za kojeg je *Obzor* u članku povodom njegove smrti napisao da je bio „rođeni Hrvat i da nikada nije, iako je bio politički jugoslaven, zaniijekao svoje Hrvatstvo“. ¹⁰¹ Pisanje protiv države kao cjeline cenzorska komisija uočila je u *Obzoru* iz srpnja 1929. u članku gdje se spominje hrvatska mladež koja je bila „buntovni izražaj vjekovnih težnji hrvatskog naroda, da bude gospodar svoj na svome“. Također je zabranjen dio članka koji ističe dugu hrvatsku povijest i povijest otpora protiv tuđinskih vlasti, od „hrvatskih velemoža protiv bečke politike u pohodu Jelačića“, preko Eugena Kvaternika do Ante Starčevića, gdje je „svaki od njih htio, da se Hrvatska oslobodi tuđinskog tutorstva i da Hrvat bude gospodar na svome“. ¹⁰² Uvodni članak iz *Obzora* gdje se polemizira o demokraciji i apsolutizmu, te donosi zaključak da „demokratsko uređenje svijeta nije došlo u krizu“, zapljenjen je u preventivnoj cenzuri zbog pisanja protiv trenutnog poretka u državi i ukinutog parlamentarizma. ¹⁰³

⁹⁹ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Izvještaji o napisima zbog kojih su listovi zapljenjeni, 1929.

¹⁰⁰ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 9479 Pov 1929.

¹⁰¹ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 13707, 1929. izvadci iz napisa zapljenjenih listova u preventivnoj cenzuri

¹⁰² HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 9479 Pov 1929.

¹⁰³ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 8. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. 13707, 1929.

5.1.3. Književni časopisi

Stav režima diktature prema književnim časopisima, sudeći po građi Hrvatskog državnog arhiva koja se odnosi na cenzuru, određen je zakonima diktature, točnije Zakonom o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi kojim se zabranjuje propagiranje komunizma i anarhizma, kao i poticanje na promjenu poretka u državi. Povredu tih odredbi zakona vršili su najčešće književni časopisi koji su počivali na postavkama socijalne literature. Socijalna literatura svoje je početke u Zagrebu doživjela krajem dvadesetih godina, u vremenu koje su intelektualci lijeve orijentacije označavali kao reakcionarno, represivno i konzervativno.¹⁰⁴ Osim toga, međuratno razdoblje obilježeno je dugoročno posljedicama Prvog svjetskog rata koji je iza sebe ostavio siromaštvo, socijalnu nejednakost i ostale egzistencijalne probleme. Iz Sovjetske Rusije pristizali su impulsi njihove boljševičke revolucije i iz nje proizašle ideologije, ne samo u Kraljevini Jugoslaviju, već i u cijelu Europu.¹⁰⁵ Književnost postaje ono područje u kojem lijeva inteligencija nalazi svoje uporište i traži odgovore na postojeće stanje. Hrvatski intelektualci upravo zbog toga pokreću časopise, listove i almanahe preko kojih se javnosti predstavljaju kao politička i literarna ljevica.¹⁰⁶ Represivno vrijeme diktature kralja Aleksandra omogućilo je približavanje pokreta građanske opozicije, *radićevštine* i tome slično, sa čisto lijevim, socijalističkim kretanjima, ne samo u političkom životu, već i u književnom.¹⁰⁷ Što se tiče književnih časopisa ostalih orijentacija, oni su nesmetano izlazili ukoliko se nisu kosili sa zakonima i ideologijom.¹⁰⁸

U Zagrebu se 1928. godine kao prijelazni časopis između listova građanskog opozicijskog okupljanja i ideološke fronte socijalne literature pojavio *Književnik: hrvatski književni mjesečnik*.¹⁰⁹ Okupljao je pisce koji su s jedne strane imali odbojan stav prema jugoslavenstvu, a s druge kretali prema socijalnoj i angažiranoj literaturi. U *Književniku* su surađivali Miroslav Krleža i August Cesarec kao intonatori njegove društvene angažiranosti, zatim Vladimir Nazor, Milutin Cihlar Nehajev, Slavko Kolar, Dobriša Cesarić, Dragutin Tadijanović, Milan Begović itd. Nakon što uredništvo časopisa 1931. godine preuzima Milan

¹⁰⁴ Dimić (1997), 284.

¹⁰⁵ 1919. godine diljem Europe (Njemačka, Mađarska, Slovačka) okončani pokušaji komunističkih partija da nasilno preuzmu vlast uz pomoć Sovjetske Rusije. Ivo Goldstein, ur. *Hrvatska, Europa, svijet: kronologija* (Zagreb: Novi liber, 2002)

¹⁰⁶ Miloslav Janićijević, *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije* (Beograd, 1984), 219.

¹⁰⁷ Isto, 217.

¹⁰⁸ Zaključak donosim na temelju građe HDA, zbirke Cenzura i zabrana tiska i zbirke Iljka Karamana u kojima se nalaze izvješća o cenzuri književnih časopisa

¹⁰⁹ Mladen Iveković, *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*. (Zagreb: Naprijed, 1970), 191.

Durman on postaje sve više marksistički.¹¹⁰ Od svih književnih časopisa koji su u Zagrebu izlazili za vrijeme diktature *Književnik* je bio najviše plijenjen i zabranjivan. Povreda Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi bila je najčešći uzrok sankcioniranja *Književnika*.

Broj 8 iz kolovoza 1932. godine zaustavljen je u preventivnoj cenzuri Državnog tužioštva. Autor članka *Glombajevi* iskoristio je likove iz Krležinih drama kako bi pokazao negativnosti tadašnjeg društva i nezadovoljstvo trenutačnim stanjem u državi. Upozorava da treba „dobro upoznati te Glembajeve, Szlougane, Klanfare, čitavu tu galeriju mađarona, visokih dostojanstvenika i moćnika, (...), jer svi oni ni izdaleka nisu prestali da budu faktor u našem društvu i našem životu, oni se možda danas drugačije zovu, na mjesto mađaronstva prišli su drugoj, rentabilnijoj orijentaciji (jedan od njih stupio je u srpsku radikalnu partiju)“.¹¹¹ Broj 10 iz 1932. godine zabranjen je zbog spomena prilika u Rusiji, slike Maksima Gorkog i izvješća o proslavi 40. godišnjice književnog rada tog ruskog pisca protivnika carizma. Poredak u Rusiji u jednom je članku opisan kao „lijep i pravedan“, čime se iznose „dobre strane komunizma“ te se on preporuča ostalim državicima.¹¹² U tom istom broju zabranjen je članak Milana Durmana *Međunarodni kongres protiv rata*. Kongres je održan u Amsterdamu i zaključen je manifestom u kojem sudionici izjavljuju da „neće nikada raskinuti jedinstvo izrabljivanih masa, da će se svim sredstvima boriti protiv kapitalizma, (...), fašizma i imperijalizma, protiv napadanja na Sovjetsku Rusiju, da će pomagati borbu nacionalnih manjina i naroda, koji se bore za svoje nacionalno i socijalno oslobođenje“.¹¹³ Upotreba sintagmi kao što su *progresivna socijalna misao, radnička klasa, socijalna svijest*, uzrokovala je zabranu članka *Uz crteže Krste Hegedušića*, zbog korištenja diskursa tipičnog za socijalizam.¹¹⁴ Sljedeći broj *Književnika* zabranjen je iz istih razloga, i to članak *Kakvoća predmeta svakodnevne upotrebe* u kojem se izražava kritika tadašnjeg proizvodnog sistema, kritika neravnopravnosti među slojevima i kritika kapitalizma.¹¹⁵

¹¹⁰ Isto, 192.

¹¹¹ Zbirka Ijko Karaman, V. – špalte časopisa i knjiga dostavljenih na predcenzuru Državnom tužilaštvu Zagreb od 1930-1935., *Književnik*, hrvatski književni mjesečnik, kolovoz 1932., br. 8

¹¹² HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 13. Spisak zabranjenih štampanih spisa, oktobar 1932.; HDA, Savska banovina, Odjeljenje za državnu zaštitu, kutija 97. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Broj 21862. Pov/32. 12. oktobra 1932.

¹¹³ HDA, Savska banovina, Odjeljenje za državnu zaštitu, kutija 97. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Broj 21862. Pov/32. 12. oktobra 1932.

¹¹⁴ Isto

¹¹⁵ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 87. Državno tužioštvo, Broj: Kns 1745-32, 1932.

Stevan Galogaža 1931. godine pokreće *Literaturu: časopis za nauku i umjetnost* koji ima istaknuti društveno-politički karakter. U njemu prevladava popularno-naučna publicistika, novele iz strane književnosti i domaći prilozi o socijalnoj literaturi.¹¹⁶ Zbog takvog karaktera, bliskog *Književnikovom*, i *Literatura* se često nalazila među zabranjenim časopisima. Dvobroj za mjesec srpanj i kolovoz 1932. godine zabranjen je u potpunosti jer „se u svim člancima propagira komunistička ideja i prikazuje se kakovo vlada sada blagostanje u Rusiji“.¹¹⁷ Komunistička propaganda kojom se kršio Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi bila je najčešći uzrok zabrane *Literature*. Zbog nje je Galogaža zajedno s Miroslavom Krležom u srpnju 1929. godine bio priveden od strane Političkog odsjeka redarstva. Krleža je proveo samo tu jednu noć na policiji. Bio je poznata ličnost s brojnim utjecajnim prijateljima, pa ga se vlast nije usudila zatvoriti.¹¹⁸ No, to ne znači da ga nije imala pod povećalom, o čemu svjedoči dopis Odjeljenja za državnu zaštitu Kraljevskoj banskoj upravi Savske banovine. U njemu se prilaže tekst o Krleži iz *Literarne enciklopedije* Komunističke akademije u Moskvi u kojoj stoji da je on „u početku svoje literarne delatnosti (...) zauzeo prema bitnim postojećim idejnim tokovima u Hrvatskoj, kako umetničko literarnim, tako i socijalno političkim, nepomirljivu revolucionarnu poziciju“.¹¹⁹ Iako se tekst odnosi na početak Krležinog literarnog stvaralaštva,¹²⁰ Odjeljenje za državnu zaštitu smatra kako je on i „danas zadojen tim idejama“.¹²¹

Za vrijeme diktature Krleža je osim u *Književniku* surađivao i u *Hrvatskoj reviji*, glasilu Matice hrvatske. Revija je izlazila u Zagrebu od 1928. godine pa sve do kraja Drugog svjetskog rata. U godinama diktature uređivali su je Stjepan Ivšić, Branimir Livadić i Blaž Jurišić. Do 1933. godine u *Hrvatskoj reviji* su surađivali pisci različitih političkih i literarnih struja, kasnije se časopis priklanja političkoj desnici.¹²² Tada Cesarec i Krleža napuštaju suradnju s *Hrvatskom revijom*.¹²³ Prije skretanja udesno *Hrvatska revija* je dijelila sudbinu *Književnika* i *Literature*, što se tiče njenog sadržaja koji nije bio u skladu sa zakonima. Tako je u preventivnoj cenzuri zabranjen članak *Pojava socijalne poezije* u kojem je prekrštena

¹¹⁶ Iveković (1970), 196.

¹¹⁷ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 13. Iskaz novina i brošura koje su štampane u području ovog državnog tužništva, a koje su zabranjene u mjesecu augustu 1932.

¹¹⁸ Stanko Lasić, *Krleža. Kronologija života i rada* (Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982), 210.

¹¹⁹ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 160. POV II 1931.

¹²⁰ Ponajviše se odnosi na njegov časopis *Plamen* koji je pokrenuo s Augustom Cesarcem 1919. godine. Iste godine je zabranjen jer je ocijenjen opasnim za režim zbog ekspresionističke poetike i lenjinističkih revolucionarnih ideja. <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48560>, 27.2.2014.

¹²¹ HDA, Savska banovina, Upravo odjeljenje, kutija 160. POV II 1931.

¹²² <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26416>, 27.2.2014.

¹²³ Vladimir Visković, „Krležina politička esejistika“, U: *Dani Hvarskog kazališta* (Split: 2004), 41.

Stara pjesma Antuna Gustava Matoša.¹²⁴ Iako je pjesma napisana 1907. godine i Matoš ju je napisao u vrijeme dok je Hrvatska bila u sastavu Austro-Ugarske, Državno tužništvo u njoj nalazi povredu Zakona o štampi u vidu „plemenskog razdora“ i zbog toga je zabranjuje. Također je sporno objašnjenje Matoševe pjesme gdje piše da su ti „stihovi umjetnički i socijalno dobri i danas posve suvremena pjesnička realizacija doživljaja naše svagdašnjosti“. Nadalje, navod „da književni izraz mora pokazivati izlaz iz današnjeg socijalnog stanja“, odnosno poziv na angažiranu književnost, kod cenzora je ukazao na poziv za promjenom trenutačnog stanja u državi, što je bio dodatni razlog za zabranu.¹²⁵ Zakon o štampi prekršen je člankom *Misli za Evropu* jer sadržava mržnju protiv države kao cjeline. Tekst članka predlaže da se „nacijama istočne Evrope valja dati mogućnost da nastave djelo Anglosaksona i da po britanskom uzoru stvore ne kolonije, nego dominione, koji će primati u sebe evropski višak pučanstva i živjeti samostalnim ekonomskim životom“.¹²⁶ Još je jedan časopis, *Književni život: mjesečnik za književnu informaciju*, pisao 1932. godine članke koji su zaustavljeni u preventivnoj cenzuri. Članak *Goethe i naše vrijeme*, koji je preuzet iz *Obzora*, zabranjen je zbog spomena marksističke ideologije. U rubrici *Dopisi* članak *Nova književnost* cenzuriran je jer opisuje književnost kao „progresivni faktor društva“, a umjetnost kao „komad istine gledan kroz jedan revolucionaran temperament, sa progresivnom tendencijom“. Kritizira pisce koji se kreću u isključivo građanskim krugovima, jer su oni „daleko od socijalne, od proletherske literature“.¹²⁷

Osim gore navedenih književnih časopisa, u Zagrebu ih je za vrijeme diktature izlazilo još nekoliko (*Savremenik – časopis Društva hrvatskih književnika*, *Signali: mjesečnik za literarna i kulturna pitanja*, *Pantheon*, *Nova Evropa*), ali njihov sadržaj uglavnom nije bio problematičan s gledišta režima.

¹²⁴ *Među narodima mi Hrvati sada
Jesmo zadnji, robovi bez vlasti
osuđeni pasti i propasti bez časti
Domovino moja, tvoje sunce pada,
ni umrijeti za te Hrvat snage nema
Dok nam stranac, majko, tihu propast sprema!*

HDA, Zbirka Iljko Karaman, V. – Špalte časopisa i knjiga dostavljenih na predcenzuru Državnom tužilaštvu Zagreb od 1930-1935. Hrvatska revija

¹²⁵ Isto

¹²⁶ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 48. Broj: 12679/Prs.1930. Tiskopis *Hrvatska revija*, zapljena

¹²⁷ HDA, Zbirka Iljko Karaman, IV. časopisi i manje publikacije cenzuriranja po državnom tužilaštvu, Zagreb od 1929. do 1941., *Književni život*

5.2. Kazalište

Najveća i najpoznatija zagrebačka kazališna ustanova, Narodno kazalište na tadašnjem Trgu kralja Aleksandra,¹²⁸ bilo je centar zagrebačke kazališne djelatnosti. Njegov repertoar u međuratnom razdoblju odlikuje se raznolikošću izvedbi domaćih i stranih autora, iako zbog stalnih promjena uprava i direktora, te financijskog stanja,¹²⁹ nije uspio dosegnuti svoj maksimum. Izuzetak je bila opera kojom je od 1929. do 1940. godine upravljao Krešimir Baranović. Za vrijeme njegove uprave izvedene su premijere nekih od najpoznatijih djela domaćih autora, kao što su opera Jakova Gotovca *Ero s onoga svijeta* i balet Frana Lhotke *Davo u selu*. Najizvođenija su djela slavenskih autora, ali i talijanskih i njemačkih. Djela Ive Tijardovića dominirala su u opereti, a djela Miroslava Krleže u drami – svaka premijera njegove drame bila je „događaj prvog reda“. Klasična djela Shakespearea, Molierea, Dostojevskog, Tolstoja i Gorkog bila su izvođena u svakoj sezoni.¹³⁰ Iako je Narodno kazalište većinom zadovoljavalo potrebe Zagrepčana za kazališnim predstavama ne samo u svojoj režiji, već i raznim gostovanjima, na pozornici kulturnog života Zagreba pojavilo se još nekoliko kazališnih i glumačkih kuća i skupina. Intendant Narodnog kazališta do 1927. godine, Julije Benešić, inicirao je otvaranje Malog kazališta u prostorijama bivšeg kina Helios u Frankopanskoj ulici.¹³¹ Otvoreno je 1929. godine kao druga kuća Narodnog kazališta predstavom Miroslava Krleže *Gospoda Glembajevi*.¹³² Osim Malog kazališta Benešić je otvorio i Kazalište u Tuškancu, koje je djelovalo do 10. veljače 1929. godine kao područno kazalište matičnog Narodnog kazališta.¹³³ Osim navedenih u Zagrebu se početkom tridesetih godina javljaju još dvije kazališne institucije, Dramski studio i Pučki teatar. Dramski studio osnovao je 1927. godine glumac i redatelj Branko Tepavac uz suradnju Božidara Adžije, Predraga Milanova i Ljubiše Jovanovića. Ideja Dramskog studija bila je organiziranje predstava za radnike izvan okvira tadašnjih kazališnih ustanova. Trebalo se omogućiti mladim članovima Narodnog kazališta, kojeg je Dramski studio bio sastavni dio, da se

¹²⁸ Današnje Hrvatsko narodno kazalište u Zagrebu na Trgu maršala Tita

¹²⁹ Budžet koji je cijela Savska banovina dobivala od države za pomoć kulturno-prosvjetnim društvima i ustanovama iznosio je 19 448 000 dinara godišnje. Narodno kazalište je dobivalo gotovo trećinu tih sredstava – 7 000 000 dinara po sezoni. Neznatno više sredstava dobivalo je Narodno kazalište u Beogradu. Razlog financijskog poticanja kazališne djelatnosti leži u činjenici da je kazalište sredstvo kulturne politike kojim se vrlo lako mogla provoditi državna propaganda. No, bez obzira na izdvajanja države, intenzivniji i sadržajniji kulturno-prosvjetni život kazališta nije bio ostvariv. Dimić (1996), 133,134.

¹³⁰ Pavao Cindrić, ur., *Hrvatsko narodno kazalište 1894-1969*. (Zagreb: Naprijed; Hrvatsko narodno kazalište, 1969), 131.

¹³¹ Današnje kazalište Gavella. http://www.hnk.hr/o_kazalistu/povijest/povijest, 1.5.2014.

¹³² Jutarnji list, br. 6096, 24.1.1929.

¹³³ Nikola Batušić, *Povijest hrvatskog kazališta* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), 330.

angažiraju u kazalištu s naglaskom na progresivne autore za koje se nije moglo naći mjesta u državnoj kazališnoj kući zbog tadašnje kulturne politike.¹³⁴ Lijeva opredijeljenost osnivača i suradnika dovela je nakon nekoliko mjeseci do zabrane rada Studija, da bi se 1931. godine njegova djelatnost obnovila sve do 1935. godine kada prestaje s radom zbog političko-socijalne motiviranosti. Pučki teatar, osnovan 1932. godine pod vodstvom Vilima Svečnjaka, bio je još izraženije lijeve orijentacije, te je zbog toga često bio pod povećanim nadzorom policijskih vlasti.¹³⁵ Marksistički seminari i dramske i recitatorske sekcije koje su pored naših pisaca na repertoar stavljale i prijevode sovjetskih pisaca bili su razlozi cenzura i zabrana predstava Pučkog teatra.¹³⁶ Očuvanje hrvatske dramske baštine kroz izvođenje dramskih djela za amaterske družine bio je zadatak Matice hrvatskih kazališnih dobrovoljaca.¹³⁷ Ona je svoje djelovanje započela 1923. godine u okviru Hrvatskog sokola pod vodstvom Aleksandra Freudenreicha.¹³⁸ Freudenreich je nakon ustrojenja MHKD-a kao krovne nacionalne kazališno-dobrovoljačke organizacije 1926. godine uglavio i njena pravila u kojima je pod glavne zadatke naveo populariziranje domaće dramske umjetnosti i rad na razvitku pučkog repertoara, tako da su velikom većinom glumci ove amaterske skupine izvodili djela hrvatskih pisaca.¹³⁹

Koliki je bio raspon cenzure i zabrane u području kazališne djelatnosti Zagreba za vrijeme diktature ne može se s točnošću odrediti. Informacije o skidanju predstava s repertoara upućivane su velikim dijelom usmeno i telefonski, a novine o tome nisu smjele pisati.¹⁴⁰ Onaj dio spisa koji se uspio sačuvati kao arhivska građa ipak nam može ponuditi neka saznanja o uzrocima i prirodi cenzure i zabrane kada govorimo o kazalištu.

Krajem rujna 1929. godine dolazi do promjena u upravi Narodnog kazališta, a time i do promjena u odnosu režima prema njegovom repertoaru. Ministar prosvjete Maksimović postavio je Milutina Čekića, koji je u to vrijeme radio u Ministarstvu prosvjete kao inspektor i referent za sva kazališta, za upravitelja Narodnog kazališta u Zagrebu. Njegova zadaća bila

¹³⁴ Iveković (1970), 272.

¹³⁵ Batušić (1978), 338.

¹³⁶ Iveković (1970), 270.

¹³⁷ dalje: MHKD

¹³⁸ Slavko Batušić, „Zabranjivanje predstava i cenzura u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu između dva rata“, u: *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, ur. Ivan Jelić (Zagreb: 1975) 79; Aleksandar Freudenreich bio je član poznate obitelji kazališnih djelatnika: djed Josip je bio jedan od osnivača Hrvatskog narodnog kazališta, a otac Dragutin poznati glumac http://hr.wikipedia.org/wiki/Aleksandar_Freudenreich, 5.5.2014.

¹³⁹ Branko Hećimović, *U zagrljaju kazališta* (Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO, 2004), 225.

¹⁴⁰ Isto, 78.

je podići financijsku i umjetničku razinu kazališta.¹⁴¹ Zajedno s Čekićem u Narodno kazalište je došla i preventivna cenzura. Na njegovu inicijativu osnovana je 1931. godine interna kazališna komisija sastavljena od „predstavnik kr. banske uprave, prosvetnog odeljenja, predstavnika državnog tužioca i predstavnika uprave policije u Zagrebu“.¹⁴² Komisija je imala zadatak procijeniti je li neko kazališno djelo zakonski i ideološki kompatibilno sa zahtjevima režima prije nego se uopće počne uvježbavati i izvoditi.¹⁴³ Ovakva preventivna cenzura svakako je imala pozitivne posljedice za budžet Narodnog kazališta, ali istodobno i negativne na umjetničku slobodu. Prije uvođenja preventivne cenzure cenzura kazališnih komada se vršila na način da je „izaslanik uprave policije prisustvovao generalnim pokusima – ako je komad bio neprikladan za javno prikazivanje, tada je uprava policije zabranila prikazivanje istog“.¹⁴⁴ Na taj način skinuta je s repertoara Narodnog kazališta drama *Prokletstvo* Milana Ogrizovića zbog njenog prevladavajućeg rodoljubnog zanosa i „odviše tendencijozno prikazanog stava proti rimokatoličke crkve“.¹⁴⁵ Reakcije publike bile su jedan od glavnih razloga uplitanja vlasti u kazališni repertoar, osobito ako je dolazilo do nemira i izražavanja proturežimskih stavova potaknutih sadržajem predstava. Opere *Porin* i *Nikola Šubić Zrinski* zabranjivane su zbog manifestacija potaknutih prikazivanjem hrvatskog grba i trobojnice, spomena hrvatskog imena i pjesme *Sloboda ili grob*.¹⁴⁶ Za vrijeme izvođenja pjesme *Još Hrvatska ni propala* često je znalo doći do glasnog odobravanja publike pljeskom. Uprava policije Zagreb prisustvovala je jednom njenom izvođenju unutar predstave *Prve novine* u Malom kazalištu u Frankopanskoj ulici povodom 60. godišnjice smrti Ljudevita Gaja. U izvještaju stoji kako „za vreme pevanja Još Hrvatska ni propala nije od strane auditorijuma pao niti jedan poklik, tek na svršetku te pjesme frenetični aplauz, koji se duže vremena nije mogao stišati“.¹⁴⁷ Drama *Zimsko sunce* Viktora Cara Emina u kojoj prikazuje sukob domoljubnog hrvatskog stanovništva u Istri i talijanaša u jeku talijanske iredente izazivala je brojne incidentne tijekom svog izvođenja. Povod tome su bile hrvatske zastave na pozornici kao rekviziti na koje je publika reagirala s oduševljenjem. Nakon toga zastave su zabranjene

¹⁴¹ Jutarnji list, br. 6339, 27.9.1929.

¹⁴² HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 156. Uprava policije u Zagrebu, Broj 20565.POV-1931. Predmet: Narodno kazalište u Zagrebu, cenzura pozorišnih komada

¹⁴³ Batušić (1978), 331.

¹⁴⁴ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 156. Uprava policije u Zagrebu, Broj 20565.POV-1931. Predmet: Narodno kazalište u Zagrebu, cenzura pozorišnih komada

¹⁴⁵ Isto

¹⁴⁶ Batušić (1975), 79.

¹⁴⁷ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 79. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Pov-Broj:14.158-1932. Predmet: Ilirska večer, 60. godišnjica smrti dr. Ljudevita Gaja, predstava u kazalištu Frankopanska ulica

policijskom uredbom.¹⁴⁸ Ukoliko je Uprava policije smatrala da bi moglo doći do nereda i „separatističkih“ manifestacija tijekom predstava poslala bi svoje organe reda, što je bio slučaj s predstavom *Graničari* u Narodnom kazalištu. Uprava policije je predviđjela da bi „moglo prigodom pretstave *Graničari* doći do separatističkih ispada, pa je zatražila od uprave kazališta 20 ulaznica, te razmestila svoje organe u svim delovima gledališta, za slučaj ispada većih razmera“. Jedini incident tijekom predstave dogodio se nakon što je glumac Dragutin Freudenreich poslije otpjevanog kupleta rekao da „je bio u kavani i čitao novine, te da je čitao samo o ubojstvu, umorstvu, (...), a ništa pametnoga, umesto, da novinarima bude glavna stvar Hrvatska“, što je izazvalo pojačani pljesak publike.¹⁴⁹ Naglašavanje „jake hrvatske i slobodarske patriotske note“ u dramatizaciji Šenoinog romana *Diogeneš*, po pisanju *Jutarnjeg lista* koštalo je Milana Begovića mjesta ravnatelja drame Narodnog kazališta.¹⁵⁰ Pisanje o zadaćama MHKD koštalo je izlaza broja od 7. svibnja 1930. godine *Hrvatskog prava*. Dr. Marijan Derenčin pisao je u članku *Ladanjska opozicija- MHKD u Zagrebu* da je pojava MHKD-a kao dobrovoljačke kazališne skupine bila „patriotska potreba“, da je njena svrha „da iznosi stara hrvatska kazališna djela, pokaže staru hrvatsku kulturu, (...), te uzdržavati tim putem ponos i buditi svijest hrvatskog naroda“.¹⁵¹ Aluzija kao sredstvo borbe protiv cenzure nije zaobišla niti kazališne daske. Prvog svibnja 1932. godine u Malom kazalištu održana je premijera predstave *Suparnica Marije Terezije* Marije Jurić Zagorke. Nakon četvrte slike predstave na pozornici se pojavila Zagorka s darovanim cvijećem među kojim je bila i državna zastava. Ona je uzela državnu trobojnicu u ruke, „te prihvativši donji trak ove državne trobojnice prislonila je zajedno sa cvijećem na prsa, načinivši tako od državne trobojnice hrvatsku, što je kod publike izazvalo frenetičan pljesak“.¹⁵²

Isticanje hrvatskih simbola i rodoljubna tematika nisu bili jedini razlozi cenzure predstava i njihovih zabrana. Na udaru su bila dramska djela koja su isticala socijalno napredne ideje, koja su sadržavala kritiku vlasti, hegemonije i tiranije, kao i kritiku crkvenih

¹⁴⁸ Hećimović (2004), 231.

¹⁴⁹ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu Savske banovine, kutija 60. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Pov-Broj 2565-1932, Predmet: pretstava „Graničari“ u kazalištu na Trgu Kralja Aleksandra – separatistički incident; *Graničari* autora Josipa Freudenreicha prvi je pučki igrokaz objavljen u hrvatskoj književnosti, sinteza sentimentalnog, komičnog i domoljubnog s pučkom pjesmom i plesom. Adriana Car-Miheć, „Uloga i značenje Freudenreichovih *Graničara* u razvoju pučkog igrokaza“, *Fluminensia* 6(1994) 1-2, 143, 144.

¹⁵⁰ Jutarnji list, br. 6078, 6.1.1929.

¹⁵¹ HDA, Zbirka Iljko Karaman, svezak II. Zbirka članaka štampanih u Zagrebu od 1918. do 1941. i zabranjeni po cenzuri. Hrvatsko pravo, 7.5.1930., br. 5274.

¹⁵² HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 72. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Pov-Broj:10.372-1932., Predmet: premijera pretstave Zagorkinog komada „Suparnica carice Marije Terezije“ u malom kazalištu

vlasti.¹⁵³ Goetheova drama *Egmont* izvedena 1932. godine zabranjena je jer je sadržavala „slobodarske zamisli“.¹⁵⁴ Djela suvremenih sovjetskih pisaca nisu niti dobivala priliku pojaviti se na pozornicama zagrebačkih kazališta sve do 1930. godine, nakon čega su se prikazivala samo ona djela koja nisu nosila nikakva ideološka obilježja svojstvena za Sovjetsku Rusiju tog vremena.¹⁵⁵ U travnju 1930. godine u Zagrebu je gostovala trupa moskovskog teatra Aleksandra Tairova, poznatog ruskog kazališnog redatelja. Uprava policije Zagreb izvijestila je da nema ništa protiv da trupa uđe u državu, ali da bi „svakako članovi tog teatra stajali ovdje pod direktnim nadzorom“.¹⁵⁶

¹⁵³ Batušić (1978), 331; Batušić (1975), 79.

¹⁵⁴ Batušić (1978), 332.

¹⁵⁵ Batušić (1975), 79.

¹⁵⁶ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 36. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Broj: 7.815 Prs.1930., dne. 24. aprila 1930. Predmet: Tairov Aleksandar, trupa moskovskog teatra, gostovanje

5.3. Film

U prvih deset godina postojanja Kraljevine Jugoslavije filmska djelatnost doživjela je nagli rast. Broj kino dvorana se učetverostručio, te ih je na prostoru Kraljevine 1929. godine bilo 340. Zagreb je u to vrijeme bio jako središte filmske djelatnosti. U njemu su svoja sjedišta i podružnice imale domaće i inozemne filmske kompanije kao što su *Urania Helios*, *Bosna*, *Jugoslavija d.d.*, *Mosinger film*, *Zavod za posuđivanje filmova*, *American film Co.*, *Fox film Corporation*, *Metro Goldwyn Mayer*, *Omnia*, *Kleinlein film*, *Pan Film* itd.¹⁵⁷ Domaću filmsku produkciju u najvećoj mjeri stimulirala je *Škola narodnog zdravlja Andrija Štampar* pod vodstvom Milana Marjanovića snimanjem obrazovnih i popularno-znanstvenih filmova.¹⁵⁸ U njenom okrivu stvoren je 1929. godine prvi hrvatski crtani film *Martin u nebo* za koji je crteže izradio Petar Papp, a režirao ga Milan Marjanović.¹⁵⁹ Tridesetih godina najproduktivnija osoba domaće kinematografije je Oktavijan Miletić sa svojim opusom kratkometražnih igranih filmova. Prvi hrvatski dugometražni igrani film *Durmitor* Branimira Gušića nastaje 1930. godine. Filmski amaterizam započinje svoje djelovanje u obliku kino-klubova.¹⁶⁰

Početkom tridesetih godina država poduzima korake za stimuliranje domaće filmske proizvodnje većinom zbog propagandnih mogućnosti tog medija. Prvi korak prema tome bio je Nacrt zakona o mjerama za zaštitu unapređenja i organizovanja domaće filmske proizvodnje i prosvjećivanje pomoću filmova i kinematografa. Njegova zadaća je trebala biti pokretanje proizvodnje jugoslavenskog filma, njegovo unaprijeđenje i zaštita od strane konkurencije, ali zakon nikada nije zaživio.¹⁶¹ Državna filmska centrala osnovana u okviru Centralnog presbira krajem 1931. godine donosi Zakon o uređenju prometa filmova koji između ostalog obvezuje filmske kompanije na prikazivanje polovice filmova domaće proizvodnje od ukupnog broja. Cilj takvog poteza bio je korištenje domaćeg filma u svrhu promidžbe ideja državne politike, dok se s druge strane ograničio uvoz stranih filmova.¹⁶² Zakon je određivao i „da napisi na filmovima budu polovinom na hrvatskom, a polovinom na srpskom jeziku“, što je bilo u skladu s pokušajima unifikacije jezika i na filmu. Otpor zakonu

¹⁵⁷ Dimić (1997), 326.

¹⁵⁸ <http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=50>, 12.5.2014.

¹⁵⁹ Goldstein (2002), 1929.

¹⁶⁰ <http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=50>, 12.5.2014.

¹⁶¹ Dimić (1997), 333.

¹⁶² Vjekoslav Majcen, *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine* (Zagreb:HDA, Hrvatska kinoteka, 1998), 83.

javio se u Zagrebu na *Kongresu vlasnika kinematografa* iz cijele države održanog u ožujku 1932. godine. Na njemu je predsjednik *Saveza kinematografa Kraljevine Jugoslavije* Aleksandar Aranicki izložio negativnu posljedicu zakona, a ta je da su „sva američka filmska poduzeća, koja imaju svoje zavode u Zagrebu, odlučila da ne uvoze više američke filmove u našu državu“.¹⁶³ Posljedično, njemački je film u narednim godinama počeo dominirati u kinima.¹⁶⁴

Cenzuriranje filmova nije bila novina koja je uvedena diktaturom, ali je svakako pojačano što zbog poštivanja zakona, što zbog poštivanja ideoloških postavki režima. Pravilnikom o cenzuri filmova iz veljače 1932. godine određeno je da filmovi mogu biti javno prikazani onda kada komisija za cenzuru izda odobrenje. Komisija je bila zadužena ne samo za provjeru filma, već i svih njegovih popratnih sadržaja – reklama, plakata, programa, slika i fotografija, te natpisa i tekstova.¹⁶⁵ Posebna pažnja posvećena je prijevodima i podnaslovima uvoznih filmova, čak i onima koji nisu bili zabranjeni po nekoj osnovi. Određeno je da svi prijevodi filmova moraju biti poslani u Beograd kod predstavnika cenzure Milana Dimovića na odobrenje, a zatim moraju biti pisani na „državnom jeziku“, naizmjenice na ćirilici i latinici. Rezultat je bila mješavina ijekavice i ekavice, turcizama, germanizama i galicizama, uz dodatak fonetskog pisanja stranih imena.¹⁶⁶ Predlagala se i sinkronizacija zvučnih filmova na „naš jezik“, ali je zagrebačka cenzurna komisija odbacila tu mogućnost iz tehničkih i financijskih razloga. Uz to je zaključila da „zabranjivanje filmova na stranim jezicima nije oportuno niti ima svoje praktične važnosti“, jer „se daju isključivo na engleskom, francuskom i njemačkom jeziku“ i time ne mogu politički djelovati na mase. Isključivost od njemačke propagande putem filma, stoji u izvješću cenzurne komisije, osobito se odnosi na Savsku i Dravsku banovinu „gdje je narod daleko od bilo koje njemačke ideologije“.¹⁶⁷

¹⁶³ HDA, Zbirka Iljko Karaman, svezak III. Špalte novina dostavljenih na predcenzuru Državnom tužioštvu u Zagrebu u razdoblju 1930.-1938., Jutarnji list, 1.3.1932.

¹⁶⁴ Statistički podaci o filmovima za 1931. godinu navode da je od 561 cenzuriranog filma njih većina uvezena iz SAD-a i Njemačke. Slijede francuski, austrijski, jugoslavenski, engleski, čehoslovački, danski i poljski filmovi. HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 49. Kraljevska banska uprava savske banovine u Zagrebu, Broj zapisn. 1208 Pov II.1932. Predmet: statistički podaci o filmovima za god. 1931.

¹⁶⁵ Dimić (1997), 333.

¹⁶⁶ Škrabalo (1998), 101.

¹⁶⁷ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 49. Kraljevska banska uprava savske banovine, Broj 11, cenzurna komisija, Zagreb, dne. 29.12.1930.

Statistički podaci komisije za cenzuru filmova u Zagrebu navode da je od 1555 filmova koji su u razdoblju od 1929. do 1931. godine prošli kroz postupak cenzure, zabranjena samo 24 filma.¹⁶⁸

Kriteriji za cenzuru filmova kretali su se od zaštite javnog reda i sigurnosti, preko zaštite društvenog morala i odgajanja publike, do ugleda naroda i države. Filmovi koji su se prikazivali u zagrebačkim kinima krajem dvadesetih i početkom tridesetih godina često su bili ratne tematike, s obzirom da je od kraja Prvog svjetskog rata prošlo samo desetljeće. Oni koji su u negativnom svjetlu prikazivali vojsku bili su zabranjeni u Kraljevini Jugoslaviji, budući da je režim diktature počivao u velikoj mjeri na podršci vojničkog aparata.¹⁶⁹ Konkretni primjer je američki film *Na zapadu ništa novo*. Povjerenstvo za cenzuru filmova u Zagrebu je uz sudjelovanje načelnika štaba Armije V. u Zagrebu Marka Mihajlovića zaključila da film treba zabraniti jer se „samim prikazivanjem rata i ratnih događaja na fronti, (...), dira vojničku stalešku organizaciju, te ju izvirgava smijehu i poruzi širih pučkih slojeva“. Smatra se i da „sama tendenca prikazivanja ide za time, da izvrgne ruglu najpotrebniju i najnaravniju jednu društvenu i državnu organizaciju, a to je vojska“.¹⁷⁰ Film je ekranizacija antiratnog romana Ericha Remarquea, njemačkog pisca za kojeg se za vrijeme diktature smatralo propagatorom komunističke ideologije, što bi mogao biti još jedan razlog zabrane ovog filma. Zbog negativnog pisanja o vojnoj strukturi zabranjen je i film *General Platov*, jer „prikazuje bivšu rusku vojsku u vrlo ružnom svjetlu, time na neki način i ostale vojske, pa i našu“.¹⁷¹ Svaki film koji je sadržavao mađarsku, njemačku i talijansku propagandu kojom se budila nostalgija za Austro-Ugarskom i osjećaji kod nacionalnih manjina zabranjen je u Kraljevini.¹⁷² Pozornost cenzora, po uputama Odjeljenja za državnu zaštitu, mora biti usmjerena na filmove koji „prikazuju borbe nekih podjarmljenih bezimenih naroda protiv svojih upravljača, razvratan život na nekim bezimenim dvorovima, atentate na razne, također bezimene državne poglavice itd., (...), nemoralan, pust i neradnički život“.¹⁷³ Mađarskim filmovima, zbog mađarskog protuversajskog stava, nije bilo mjesto u zagrebačkim kinima. Filmovi s

¹⁶⁸ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 49. Broj zapisn. 1208. Pov II. 1932. Predmet: Statistički podaci o filmovima za god. 1931.; Broj zapisn. 9, cenzura filmova, Predmet: izvještaj o cenzurisanim filmovima kroz godinu 1929.; Cenzurirani filmovi u god. 1930 kod povjerenstva za cenzuru kinematografskih filmova u Zagrebu

¹⁶⁹ Stojkov (1969), 56.

¹⁷⁰ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 12. Broj zapisn. POV.II.36750.1931. Predmet: zabrana prikazivanja filma

¹⁷¹ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 150. Kraljevska banska uprava savske banovine u Zagrebu, Broj zapisn. 23340/II.pov 1931., Predmet: General Platov, zabrana

¹⁷² Dimić (1997), 332, 337.

¹⁷³ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 49. Pov.J.B.broj 6985.

velenjemačkim tendencijama također su bili isključeni iz projekcija. Zabranjen je film *Yorck* njemačke distribucijske kuće Ufa-film s obrazloženjem da je „u službi pangermanističke propagande i produkt njemačke militarističke propagande“, čime izaziva učestale studentske izgrede.¹⁷⁴ Viša cenzurna komisija za pregled filmova zabranila je njemački film *Drugarstvo* također zbog njemačke propagande.¹⁷⁵ Sovjetska filmska produkcija smatrana je izvorštem revolucionarne i komunističke ideologije.¹⁷⁶ Viša cenzurna komisija u Beogradu zabranila je zbog propagiranja takve ideologije ruski film *Bura nad Azijom*, nakon što ga je niža cenzurna komisija u Zagrebu pustila u promet. Film je zabranjen jer „celom svojom sadržinom kao i pojedinim scenama nosi u prvom redu karakter čisto revolucionarnog filma, što se jasno vidi iz toga što revolucionari pobjeđuju“. Dodatan razlog zabrane istog tog filma bio je njegov protubritanski karakter, te je zbog toga „u stanju da kod našeg sveta izazove nepovoljan, medjutim posve pogrešan pojam o životu i radu engleske vojske u kolonijama, što prijateljski raspoložen Engleski narod nije zaslužio“. Zbog propusta zagrebačke cenzurne komisije, Odjeljenje javne bezbednosti u Beogradu upozoravalo je filmske cenzurne komisije da „pažnju treba naročito pojačati, kad se radi o filmovima koji dolaze iz Sovjetske Rusije“, iako su „neosporno na višem umetničkom stepenu prema ostalim produkcijama“. ¹⁷⁷ Dopis jednog anonimnog Zagrepčanina Ministarstvu unutrašnjih poslova u Beogradu navodi kako se u kinu u Ilici davao jedan film pod ruskim napisom, *Roditsja Čelovek*, koji je „čisto komunističke sadržine“, te da „kad god se daje koji Sovjetski film, dotični kinematograf je napadno posećen“. ¹⁷⁸ Rubrika *Filmska kronika Jutarnjeg lista* svjedoči o hiperprodukciji i povećanoj gledanosti ruskih filmova, ali i filmova o Rusima u njemačkoj i američkoj produkciji. ¹⁷⁹ Takvo stanje u kinematografiji zasigurno je cenzorima davalo pune ruke posla.

¹⁷⁴ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 59. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Pov-Broj:2374-1932. dne. 9. februara 1932. Predmet: Zabrana Ufa-filma York. Radnja filma prati pruskog generala Yorcka von Wartenburga koji se usprotivio naredbama kralja Wilhelma da se pruska vojska pridruži Napoleonovoj u invaziji na Rusiju. <http://www.imdb.com/title/tt0022585/>, 15.5.2014.

¹⁷⁵ HDA, Cenzura i zabrana tiska, kutija 14. Kraljevska banska uprava Savske banovine, Pov-II-Broj-4863-1932. Film *Drugarstvo (Kameradschaft)* njemačke filmske kompanije *Pan-film* prikazuje prijateljstvo i dobročiniteljstvo Nijemaca prema Francuzima nakon Prvog svjetskog rata. http://www.imdb.com/title/tt0022017/?ref_=fn_tt_tt_10, 15.5.2014.

¹⁷⁶ Škrabalo (1998), 101.

¹⁷⁷ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 49. Pov.J.B.broj 6985.

¹⁷⁸ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 22. Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Pov.II.br.2001, 24. januara 1930., Beograd

¹⁷⁹ Jutarnji list, br. 6144, 12.3.1929.

5.4. Državni praznici i kulturne manifestacije

Državni praznici u Kraljevini Jugoslaviji nisu bili česta pojava na kalendaru. Zakonom o praznicima od 2. listopada 1929. godine propisana su samo dva – 1. prosinac, Dan ujedinjenja,¹⁸⁰ i 17. prosinac, Rođendan Njegova Veličanstva kralja.¹⁸¹ Iz oba praznika vidimo što je bilo najbitnije u Kraljevini Jugoslaviji i koji su to dani morali biti posebno svečano obilježeni. Prvi praznik je bio proslava ujedinjenja i posveta ideologiji integralnog jugoslavenstva, a drugi odavanje počasti rođenju osobe koja je bila iznad svih u državi i zakonski nepovrediva. Za vrijeme održavanja ova dva praznika na državnim su se zgradama smjele isticati samo državne zastave,¹⁸² a otpjevati *Lijepu našu* bilo je strogo zabranjeno.¹⁸³

Rođendan kralja Aleksandra po cijeloj se Kraljevini svečano obilježavao. Njegov 41. rođendan u Zagrebu je proslavljen „velikim i vanredno svečanim“ koncertom u Narodnom kazalištu te „predavanjem o zaslugama dinastije Karađorđevića“. Koncert su izvela „hrvatska, jugoslavenska i srpska pjevačka društva: hrvatska filharmonija, jugoslavensko društvo Mladost, hrvatsko pjesničko društvo Kolo“. Omogućio se i radijski prijenos cijele svečanosti. Veliki župan Zagrebačke oblasti opisao je koncert uspješnim i „manifestacijom jedinstva i jugoslavenstva“.¹⁸⁴ Nije samo kraljev rođendan bio svečano slavljen. Rođendan njegove supruge, kraljice Marije, također se morao javno proslaviti. Uoči njenog 29. rođendana odigrana je Gundulićeva pastirska igra *Dubravka* s glazbom Jakova Gotovca.¹⁸⁵ Rođendan prijestolonasljednika Petra u Zagrebu se 1931. godine proslavio „vanredno svečano“. Pjevale su se državna himna i „dve nacionalne pesme“ ispred banske palače, nakon čega je održano „svečano blagodarenje u svim bogomoljama i revija trupa na Jelačićevom trgu“. Zatim se na željezničkoj stanici održao „doček Njezinog Veličanstva Kraljice i Njeg. Visočanstva Prestolonasljednika Petra“. Tom prigodom je „pjevačko društvo Sava odpevalo more Adrijansko, a željezničarska muzika odsvirala Vojnu molitvu“. Zastupnik predsjednika vlade, koji je svjedočio svim svečanostima, obavijestio je Ministarstvo unutrašnjih poslova da

¹⁸⁰ Na Dan ujedinjenja slavilo se ujedinjenje Države SHS s Kraljevinom Srbijom 1. prosinca 1918. godine.

¹⁸¹ Jutarnji list, br. 6346, 4.10.1929.

¹⁸² Dobrivojević (2006), 332.

¹⁸³ Božidar Novak, *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću* (Zagreb: Golden marketing, 2005), 177.

¹⁸⁴ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 16. Veliki župan zagrebačke oblasti u Zagrebu, Broj zapisn. II.-2130 Pov.1929.

¹⁸⁵ Narodne novine, br. 8, 9. siječanj 1929.

su „sve manifestacije pri ovoj svečanosti bile zaista izraz vrlo patriotskog raspoloženja i oduševljenja“.¹⁸⁶

Dan ujedinjena proslavljen je 1929. godine razvijanjem zastave Jugoslavenske akademske čitaonice u Gundulićevoj ulici. Na svečanosti su se okupili studenti iz Zagreba, Srbije, Vojvodine i Slovenije, koji su održali povorku „sa trga Kralja Aleksandra, (...), odakle je povorka pošla Zrinjcem i zaustavila se pred francuskim konzulatom, te su gospodinu francuskom konzulu priređene burne ovacije nakon čega je otpjevana Marseljeza“. Uprava policije Zagreb izvijestila je da je „program proslave protekao u pogledu javne bezbednosti i u uzornom radu“.¹⁸⁷

Proslava dana ujedinjenja 1. prosinca nije bila jedina prigoda u kojoj se naglašavalo jedinstvo naroda Kraljevine. Početkom veljače slavio se *Strossmayerov dan*, odnosno obljetnica rođenja čovjeka koji je među prvima propagirao ideju jugoslavenstva. U Pučkom sveučilištu na Marulićevom trgu održano je tom prigodom predavanje profesora Ferde Šišića pod naslovom *Strossmayer i ujedinjenje južnih slavena*. Kada je Šišić u govoru spomenuo Kraljevinu Jugoslaviju javili su se među studentima poklici *Živila samostalna Hrvatska, Dolje režim, Dolje režimlje, Dolje sluge režima, Hoće Strossmayera učiniti većim Slavenom, nego što je uistinu bio*. Zapjevali su pjesmu *Još Hrvatska ni propala*, a nakon nje himnu *Lepa naša domovina*. Studenti koji su sudjelovali u toj demonstraciji protiv vlasti uhićeni su i protiv njih se vodio kazneni postupak.¹⁸⁸

Kad god se u Zagrebu održavala neka manifestacija za koju se smatralo da bi mogla izazvati „separatističke“ demonstracije, neredi i nepoštivanje zakona na nju su upućeni organi vlasti. Ta odredba je navedena u Zakonu o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi pod članom 5. gdje stoji da se na svaki zbor i sastanak šalje nadležna upravno policijska vlast jednog svog komesara, koji će imati dužnost da zbor raspusti za slučaj kakve povrede zakona ili naređenja.¹⁸⁹ Na Tomislavovu zabavu, koju je u rujnu 1930. godine u Maksimiru održalo Društvo za podizanje spomenika Kralju Tomislavu, poslan je izaslanik Uprave policije

¹⁸⁶ Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 152. Pov II 1931.

¹⁸⁷ Ideologija Jugoslavenske akademske čitaonice sastojala se od tri stavke: kulturni rad među studentima, rad na učvršćivanju ideja državnog i narodnog jedinstva, promicanje kolegijalnosti među studentima i prijenos sveukupnog kulturnog i nacionalnog rada među široke slojeve naroda. HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 14. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Broj:21.958/Prs.1929., dne. 2. decembra 1929. Predmet: Proslava razvika zastave Jugoslavenske akademske čitaonice

¹⁸⁸ HDA, Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutija 60. Uprava policije u Zagrebu, predsjednički ured, Pov-Broj:2460-1932., dne. 5. februara 1932., Predmet: proslava „Strossmayerovog dana“ – demonstracije prigodom predavanja u Pučkom sveučilištu

¹⁸⁹ Narodne novine, br. 8, 9. siječanj 1929.

Zagreb, iako je zabava prethodno odobrena od strane Uprave. Izaslanik je izvijestio da je „zamolio korovodju društva Maksimir da mu dade note pesme koju su oni otpjevali, na što mu je dao note pesme Pjesma Jadranskoj vili i još nekih pjesama“. Ocijenio je da pjesme imaju „plemenski karakter“, na što je „korovodja odgovorio da se je on rodio kao Hrvat i od detinjstva da je pevao samo hrvatske pesme“. Nakon tog razgovora društvo Maksimir se udaljilo sa zabave.¹⁹⁰ Predsjednik Hrvatskoj pjevačkog saveza, Nikola Faller, zamolio je u srpnju 1930. godine Upravu policije da dopusti priredbu zajedničkog koncerta pjevača iz Velike Britanije koje su pozvali na gostovanje u Zagreb. Na priredbi su trebali gostovati i pjevački zborovi iz SAD-a. Uprava policije u dopisu Odjeljku za državnu zaštitu u Zagrebu daje mišljenje da „u državnom interesu ne bi bilo uputno da se ova priredba dozvoli, jer je poznato da je Savez hrv. pjevačkih društava separatistički nastrojen i nije kvalificiran da predstavlja pjevačke organizacije u našoj državi“. Okrivljuje se Hrvatski pjevački savez za onemogućavanje priredbe jer je „Savez opet htio, da taj festival ima plemenski karakter, što se nikako nije moglo dozvoliti“.¹⁹¹

Jedan datum je izazivao posebnu pažnju policijskih vlasti, a to je 1. svibanj, Praznik rada. Povezivao se sa socijalizmom, a time i prilikama u Sovjetskoj Rusiji. U *Jutarnjem listu* je na taj datum 1929. godine osvanuo naslov *U Zagrebu danas nema proslave prvog svibnja*. U članku piše da je to „zbog toga što je izgledalo da bi svečanost 1. svibnja mogla imati i kakvih neželjenih posljedica, te se svaka manifestacija zabranjuje“ od strane Redarstvenog ravnateljstva.¹⁹² Proslava je smatrana političkom, a ne radničkom manifestacijom, i zbog toga treba zabraniti „sve vrste povoraka, zborova, zabava i koncerata, koje budu radnici ili njihovi eksponenti priredjivali“. Zabranjuju se i „rasturanje letaka spremljenih za taj dan, kao i naročita prvomajska štampa – novine socijalističke i druge smiju pisati samo o sindikalnim poslovima, a o razoružanju, demokratiji i.t.d. ne smeju i moraju biti zabranjene“. Temeljnost oko suzbijanja neželjenih pojava bila je tolika da se zabranilo „štampanje listova crvenim slovima, ili na crvenoj hartiji“.¹⁹³ Iako je proslava Praznika rada zabranjena, policijske vlasti su ipak na taj dan bile na oprezu i pratile zbivanja po gradu. Izvijestile su da „radništvo u velikoj većini nije toga dana izostalo s posla“, da „prvomajske novine nisu nikakve izašle, nisu bili rasturivani bilo kakvi letci, u gradu se nije moglo toga dana zapaziti nikakvo gibanje,

¹⁹⁰ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 55. Uprava policije u Zagrebu, dne. 24. septembra 1930. Tomislavova zabava, izvještaj

¹⁹¹ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 48. Hrvatski pjevački savez, Zagreb, dne. 12. VII. 1930. Broj 2.1930-1931.; Broj:13118-Prs/1930.

¹⁹² Jutarnji list, br. 6192, 1.5.1929.

¹⁹³ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 34. Broj 11895/II.Pov.1930.

ni skupljanje radnika, nije bilo nikakvih manifestacija, zabava i izleta, nije izvršeno ni jedno hapšenje“.¹⁹⁴ Razlog takve inertnosti Zagrepčana na Praznik rada mogao bi se povezati sa stavljanjem političkih stranaka van zakona, a naročito Komunističke partije u čijoj je ideologiji radništvo temelj društva.

¹⁹⁴ HDA, Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutija 34. Uprava policije Zagreb, predsjednički ured, Broj:8245/Prs. 1930., dne. 2. maja 1930. Predmet: proslava 1. maja

6. ZAKLJUČAK

Kralj Aleksandar pokušao je ukidanjem parlamentarizma i prijenosom vlasti na sebe učiniti od Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, jednu nacionalno i kulturno homogenu državu. Poslužio se represivnim zakonima i nametanjem ideologije integralnog jugoslavenstva koja je trebala riješiti sve vrste podjela. Kultura je trebala postati jedinstvena jugoslavenska kultura. Njeno stvaranje bio je imperativ koji si je režim postavio i naumio ga ostvariti posredstvom propagandnog aparata. Međutim, prisilno stvaranje jedne jedinstvene jugoslavenske kulture imalo je suprotan efekt od onoga što je režim htio postići, te je zbog toga morao posegnuti za represivnim mjerama u vidu cenzure i zabrane nepoželjnih pojava. Mreža nadzora nad nepoželjnim pojavama u kulturnom životu Kraljevine razvučena je od poštanskih službenika do državnih tužitelja. Osnivanje Centralnog presbira u Beogradu bio je vrhunac intervencije države u područje kulture. Uvođenjem preventivne cenzure, primjerice za tiskovine i kazališne predstave, onemogućila se i najmanja mogućnost proturežimskog djelovanja. Za autoritarnu diktaturu kralja Aleksandra svojstveno je to da je svaka intervencija u područje kulturnog života bila vođena nekim od zakona, odnosno nepoštivanjem istih. Takva pravila su vrijedila i za grad Zagreb, koji je bio centar opozicije i prije proglašenja diktature.

Promatrajući sveukupni kulturni život Zagreba na primjerima obrađenim u ovom radu, nameće se zaključak da je najveći problem režim diktature imao s onim pojavama koje su poticale „separatizam“, odnosno „plemenski razdor“, negiranje države kao cjeline i poziv na promjenu poretka. Kazališne predstave bile su često poprište „separatističkih“ incidenata izazvanih samim sadržajem predstava ili rekvizitima na pozornici koji su imali veze s hrvatskim simbolima. Spomen hrvatskog imena u tisku, razvijanje hrvatske trobojnice i pjevanje himne za održavanja kulturnih manifestacija, pa čak i postojanje mogućnosti da se nešto takvo dogodi, smatrani su „separatističkom pojavom“. S druge strane, prilikom državnih praznika forsiralo se veličanje jugoslavenstva i svaka je takva proslava smatrana „vanrednom“ manifestacijom. Stranačka glasila smatrana su kliconošom „separatističkih“ težnji. Prvo, jer su pisala u skladu s programima svojih stranaka koje su bile zabranjene nakon 6. siječnja 1929. godine, i drugo zbog toga što su im naslovi sadržavali najčešće hrvatsko ime, što je za režim bio dovoljan razlog da im zabrane izlaženje. U prvoj godini diktature cenzura se na tisak obrušavala zbog spomena i glorificiranja Stjepana Radića, koji je bio posebno bolna

točka za režim. Informativni tisak je trpio manji pritisak cenzure zbog svoje, barem deklarativne, apolitičnosti.

Osim kršenja zakona kojim se poticao „separatizam“, u Zagrebu se pozornost u velikoj mjeri posvećivala kršenju člana Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi kojim se zabranjuje propagiranje komunizma. Književni časopisi koji su počivali na postavkama socijalne literature cenzurirani su i zabranjivani zbog retorike specifične za komunizam, veličanja stanja u Sovjetskoj Rusiji i pozivanja na slom postojećeg režima. Proslava Praznika rada bila je zabranjena u potpunosti jer je smatrana političkom, a ne radničkom manifestacijom. Sovjetski filmovi i općenito filmovi koji su prikazivali sovjetske prilike u pozitivnom svjetlu zabranjeni su za prikazivanje u Zagrebu. Kazališne predstave temeljene na djelima ruskih pisaca novije generacije nisu se smjele prikazivati. Kazalište je bilo mjesto zabave, a ne mjesto izražavanja ideologija suprotnih propisanoj ideologiji.

Intervencije države u zagrebački kulturni život događale su se, iako u manjoj mjeri, zbog još nekoliko razloga. Spomen diktature, pisanje protiv Francuske i Velike Britanije, spomen republike, revolucije i demokracije, prikazivanje vojske u negativnom svjetlu – sve je to bilo na popisu zabranjenih poteza novinara, urednika, književnika, kazalištaraca i djelatnika u kinematografiji. Sve je na neki način kršilo neki od zakona diktature i zbog toga bilo cenzurirano, a često u krajnoj liniji i zabranjeno.

Zagrebački kulturni život bio je, dakle, ograničen zakonima diktature i njima pridružene ideologije integralnog jugoslavenstva, državnom propagandom i djelovanjem cenzure i zabrana. Represivnost režima onemogućavala je slobodu djelovanja kulturnih radnika, ali i djelatnost oporbe šestosiječanjskom režimu koja se često očitovala kroz kulturu.

7. SUMMARY

Zagreb's cultural circumstances during King Alexander's dictatorship

This thesis deals with the cultural life in Zagreb from the beginning of King Alexander's dictatorship (6 January 1929) to the end of 1932. Using examples of party manifestos, informative daily press, literary magazines, theatre performances, film, public holidays and cultural events, the thesis demonstrates how certain aspects of Zagreb's cultural production served as opposition to the official cultural politics in the Kingdom of Yugoslavia. The cultural politics were defined by laws which legitimized dictatorship, as well as by the state's official ideology of integral Yugoslavism. Every activity that was not compatible with such politics was penalized by means of censorship or interdicts. This research focuses on such activities, which impacted directly on culture, propaganda and politics.

The thesis is based on documents, reports, memorandums and correspondence from the Croatian State Archives (HDA) holdings and collections, as well as sources from the thematically related literature.

8. BIBLIOGRAFIJA

ARHIVSKA GRAĐA:

Hrvatski državni arhiv (HDA):

Zbirka 1361. Cenzura i zabrana tiska 1913.- 1941., kutije 8 – 14

Zbirka 1803. Ostavština Iljka Karamana, kutija 1, svezak 2-5, 7

Fond 144. Savska banovina, Upravno odjeljenje, kutije 14, 16, 22, 24, 34, 36, 48, 55, 150, 152, 156, 160

Fond 145. Savska banovina, Odjeljak upravnog odjeljenja za državnu zaštitu, kutije 49, 59, 60, 72, 79, 87, 97

Fond 397. Državno nadodvjetništvo, kutije 247, 253

NOVINE:

Jutarnji list, god. 1929, br. 6078, 6079, 6083, 6096, 6144, 6192, 6233, 6339, 6346

Narodne novine, br. 6, 7.1.1929., br. 8, 9.1.1929.

ČLANCI U STRUČNIM ČASOPISIMA:

Car-Mihec, Adriana. „Uloga i značenje Freudenreichovih Graničara u razvoju pučkog igrokaza.“ *Fluminensia* 1-2(1994): 143-151.

Čengiđ, Dubravka. „Razvoj uprave grada Zagreba u razdoblju 1919-1945.“ *Arhivski vjesnik* 38(1995): 115-132.

Gavranović, Ante. „U borbi za nacionalni identitet.“ *Medianali* 1(2007): 119-134.

Nilsen, Kristijan A. „Arhivska građa o šestojanuarskoj diktaturi u arhivima bivše Jugoslavije.“ *Arhiv: časopis Arhiva Jugoslavije* 2(2001): 259-265.

Visković, Vladimir. „Krležina politička esejistika.“ *Dani Hvarskog kazališta* 1(2004): 29-46.

ČLANCI U ZBORNICIMA RADOVA:

- Batušić, Slavko. „Zabranjivanje predstava i cenzura u Hrvatskom narodnom kazalištu u Zagrebu između dva rata.“ U: *Kultura i umjetnost u NOB-u i socijalističkoj revoluciji u Hrvatskoj*, ur. Ivan Jelić, 77-82. Zagreb, 1975.
- Cipek, Tihomir. „Stoljeće diktatura u Hrvatskoj.“ U: *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, ur. Ljubomir Antić, 283-305. Zagreb: Matica hrvatska, 2006.
- Dimić, Ljubodrag. „Integralno jugoslovenstvo i kultura.“ U: *Dijalog povjesničara – istoričara* 3, ur. Hans-Georg Fleck, Igor Graovac, 333-349. Zagreb, 2001.

LITERATURA:

- Arendt, Hannah. *Politički eseji*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus, 1996.
- Banac, Ivo. *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*. Zagreb: Durieux, 1995.
- Batušić, Nikola. *Povijest hrvatskog kazališta*. Zagreb: Školska knjiga, 1978.
- Bjelica, Mihajlo. *Štampa i društvo*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 1983.
- Bošnjak, Mario. *HND – prvo stoljeće: Hrvatsko novinarsko društvo: 1910-2010*. Zagreb: Press data, medijska agencija HND, 2010.
- Cindrić, Pavao, ur. *Hrvatsko narodno kazalište 1894-1969*. Zagreb: Naprijed; Hrvatsko narodno kazalište, 1969.
- Čulinović, Ferdo. *Dokumenti o Jugoslaviji*. Zagreb: Školska knjiga, 1968.
- Čulinović, Ferdo. *Jugoslavija između dva rata*. Sv. 2. Zagreb: Izdavački zavod JAZU, 1961.
- Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Prvi deo: Društvo i država*. Beograd: Stubovi kulture, 1996.
- Dimić, Ljubodrag. *Kulturna politika Kraljevine Jugoslavije 1918-1941. Treći deo: Politika i stvaralaštvo*. Beograd: Stubovi kulture, 1997.
- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1935*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.

- Đokić, Dejan, ur. *Yugoslavism. Histories of Failed idea 1918-1992*. London: 2003.
- Goldstein, Ivo, ur. *Hrvatska, Europa, svijet: kronologija*. Zagreb: Novi liber, 2002.
- Goldstein, Ivo. *Hrvatska 1918-2008*. Zagreb: EPH Liber, 2008.
- Hećimović, Branko. *U zagrljaju kazališta*. Zagreb: Hrvatski centar ITI-UNESCO, 2004.
- Horvat, Josip. *Hrvatski panoptikum*. Zagreb: Stvarnost, 1965.
- Horvat, Josip. *Povijest novinstva Hrvatske 1771-1939*. Zagreb: Golden marketing, Tehnička knjiga, 2003.
- Horvat, Josip. *Živjeti u Hrvatskoj, zapisci iz nepovrata 1900-1941*. Zagreb: SNL, 1984.
- Iveković, Mladen. *Hrvatska lijeva inteligencija 1918-1945*. Zagreb: Naprijed, 1970.
- Janićijević, Miloslav. *Stvaralačka inteligencija međuratne Jugoslavije*. Beograd, 1984.
- Lasić, Stanko. *Krleža. Kronologija života i rada*. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 1982.
- Majcen, Vjekoslav. *Hrvatski filmski tisak do 1945. godine*. Zagreb: HDA, Hrvatska kinoteka, 1998.
- Novak, Božidar. *Hrvatsko novinarstvo u 20. stoljeću*. Zagreb: Golden marketing, 2005.
- Stojkov, Todor. *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*. Beograd: Prosveta, 1969.
- Škrabalo, Ivo. *101 godina filma u Hrvatskoj. 1896 – 1997*. Zagreb: Nakladni zavod Globus, 1998.

INTERNETSKE STRANICE:

http://hr.wikipedia.org/wiki/Aleksandar_Freudenreich

<http://www.culturenet.hr/default.aspx?id=50>

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26416>

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=29627>

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44333>

<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=48560>

http://www.hnk.hr/o_kazalistu/povijest/povijest

http://www.hss.hr/files/Povijest_HSS.pdf

http://www.imdb.com/title/tt0022017/?ref_=fn_tt_tt_10

<http://www.imdb.com/title/tt0022585/>

www.nsk.hr